

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ІСТОРІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ

Збірник матеріалів

**І ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ, АСПРАНТІВ
ТА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ «ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА:
ІСТОРІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ»**

29 ЖОВТНЯ 2021 р.

ВИПУСК 1

Вінниця 2021

УДК 94(100)«1939/1945»(063)

Д 76

*Рекомендовано до друку
вченою радою факультету історії та міжнародних відносин
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 2 від 22 вересня 2021 р).*

Д 76 Друга світова війна: історія та пам'ять: збірник матеріалів
I Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих
вчених «Друга світова війна: історія та пам'ять» / за ред.
Р. О. Литвиненка. Вип. 1. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021.
176 с.

ISBN

Редакційна колегія:

головний редактор – Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, професор;
заступник головного редактора – Пшемицька Є. О., канд. іст. наук;
відповідальний секретар – Мармілова О. С., канд. іст. наук.

Члени редакційної колегії:

Теміров Ю. Т. – канд. іст. наук, доцент;
Темірова Н. Р. – д-р іст. наук, професор;
Кіпень В. П. – канд. іст. наук, доцент;
Петрова І. В. – д-р іст. наук, доцент;
Пятницькова І. В. – канд. іст. наук, доцент;
Федоришен О. Ю. – директор Центру історії Вінниці.

УДК 94(100)«1939/1945»(063)

ISBN

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2021

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1. Військово-політична історія

<i>Акімов Михайло.</i> Стратегічні бомбардування: історична обумовленість, прогалини у міжнародному праві та її наслідки.....	6
<i>Буренков Віктор, Щур Юрій.</i> «Чужі» серед «своїх»: адаптація членів похідних груп ОУН до умов тдіяльності на Запоріжжі.....	12
<i>Дерев'янка Антон.</i> Уніформа та знаки розрізнення Крігсмаріне	17
<i>Залеток Наталія.</i> Деякі аспекти правового забезпечення служби британських та радянських жінок у збройних силах під час Другої світової війни	22
<i>Красюк Валентина, Щербина Світлана.</i> Втрати і руйнування в Україні у роки Другої світової війни	28
<i>Крішан Акаш.</i> Проти гітлерівських окупантів: команди УПА Яків Яковлів – «Квартиренко» у боротьбі за волю України	34
<i>Мелекесцев Кирило.</i> Деякі аспекти українського державотворення на Поділлі протягом 1941 р.	39
<i>Прокончук Вікторія.</i> Німецький фактор у польсько-українському конфлікті 1939–1945 рр.....	45
<i>Старжець Володимир.</i> Генералітет РСЧА на початковому етапі Другої світової війни (1939–1941 рр.)	49

СЕКЦІЯ 2. Міжнародні відносини та дипломатія

<i>Мусіюк Інга.</i> Фактор історичної пам'яті про Другу світову війну в американо-японських відносинах на сучасному етапі	56
<i>Паламарчук Юлія.</i> Підписання та розрив радянсько-німецького пакту: аспекти дипломатії, риторики політиків та пропаганди.....	60

СЕКЦІЯ 3. Студії Голокосту

<i>Куцаєва Тамара, Ткачук Костянтин.</i> Шкільні твори 2-ї пол. 1940-х рр. як джерела студій Голокосту.....	67
--	----

СЕКЦІЯ 4. Соціально-антропологічна історія

<i>Бривко Микола.</i> Окупація нацистськими військами міста Сніжне Донецької області у спогадах очевидців.....	74
<i>Луговик Тетяна.</i> Огляд преси окупаційного періоду Чернігівщини та Гомельщини на прикладі газет «Вісті Прилуччини» та «Мозырские известия»	79
<i>Сухоручко Володимир.</i> Стефанія Петраш-Січко – учасниця Українського Червоного Хреста (УЧХ)	85

СЕКЦІЯ 5. Культура і війна

<i>Ахновський Денис.</i> Відображення військового спорядження та озброєння на картині польського художника-баталіста Єжи Коссака «Битва під Кутно».....	91
<i>Дударчук Любомир.</i> Образ нацистської Німеччини в «Подорожному нотатнику» Анатолія Дублянського	95
<i>Красніков Юрій.</i> Образотворче мистецтво ОУН і УПА в період Другої світової війни: бофони	101
<i>Рибалка Поліна.</i> Українські театри у період радянсько-німецької війни 1941–1945 рр.	105
<i>Руденко Дмитро.</i> Культурне життя в окупованому м. Бахмуті в 1941–1943 рр.	112
<i>Старжець Володимир.</i> Молодіжна політика ОУН (б) у роки Другої світової війни.....	118
<i>Пшемицька Євгенія.</i> Радянський культурний сценарій для Донеччини та Луганщини в роки Другої світової війни: погляд сьогодення.....	122

СЕКЦІЯ 6. Історіографічні і джерелознавчі студії

- Ісаюк Олеся.* Українські в'язні Аушвіцу: вирізнення окремих груп шляхом аналізу масиву даних електронних баз..... 129
- Мірзаєва Марина.* Участь жінок в українському визвольному русі на Закерзонні 1939–1947 рр. у світлі джерел..... 132
- Мармілова Ольга.* Огляд матеріалів фонду RW 31 Федерального архіву Німеччини у м. Фрайбург як джерела до вивчення історії остарбайтерів Донеччини 134

СЕКЦІЯ 7. Філософія війни

- Пагор Валентин.* Кам'янець-Подільський блукаючий котел (1944 р.): огляд події в стилі «public history» 140

СЕКЦІЯ 8. Контраверсії пам'яті

- Заболотний Євгеній.* Відеоблог «Історія без міфів» як протидія радянським міфам про ОУН, УПА та їхніх лідерів..... 146
- Івлєв Кирило.* Початок німецької окупації у спогадах літературознавця Г. Костюка: особистий вимір пам'яті 151
- Коцур Вікторія, Коцур Микола.* Спогади голландських селян про нацистську окупацію 156
- Сиротюк Данило.* Формування концепту «Великої перемоги» у СРСР.... 160
- Чегринець Святослав.* Репрезентація пам'яті про Другу світову війну у міському просторі Харкова та Донецька у 1943–2010-ті рр. 166

СЕКЦІЯ 1

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

Акімов Михайло,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ

СТРАТЕГІЧНІ БОМБАРДУВАННЯ: ІСТОРИЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ, ПРОГАЛИНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Стрімкий розвиток науки загалом та повітроплавання зокрема наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також перші успішні спроби використання літальних апаратів у Європі для розвідки (битва при Флерюсі у 1794 р.), бомбардування (облога Венеції у 1849 р.) та перевезення пошти (облога Парижу у 1870–1871 рр.) вплинули і на розробку міжнародного гуманітарного права: вже тоді було зрозуміло, яке спустошення може бути спричинене у такий спосіб.

Під час Гаазької конференції 1899 р. було прийнято Декларацію про заборону метання снарядів та вибухових речовин із повітряних куль чи інших подібних апаратів [4]. Ця перша спроба міжнародно-правового обмеження повітряної війни не виявилася вдалою – держави-учасниці перенесли прийняття остаточного рішення на п'ять років (ба більше, що не всі вони підписали та / або ратифікували її). Включення до ст. 25 Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. заборони на атаку чи бомбардування у будь-який спосіб незахищених міст, селищ тощо ситуацію не змінило [3]. Сторони, що не бажали зв'язувати себе подібними обмеженнями, проголосили метою війни здобуття перемоги будь-якими засобами, навіть забороненими міжнародним правом (перемога – воєнна необхідність, що все виправдовує і є вищою за закони та звичаї війни).

Перші випадки бойового застосування літальних апаратів важче повітря мали місце менше ніж за десять років після першого польоту братів Райт у 1903 р. (під час італійсько-турецької війни 1911–1912 рр. та Першої балканської війни 1912–1913 рр.). По-справжньому масове застосування авіації відбулося у Першій світовій війні 1914–1918 рр.: у пошуках виходу з «глухого кута» позиційної війни на Західному фронті противники вдалися до стратегічного бомбардування ворожих військово-промислових об'єктів. Неприцільне скидання бомб із дирижаблів та літаків призводило лише до жертв серед цивільного населення та руйнувань житлових будинків. Проте командувач повітроплавних сил Німеччини капітан цур зее Петер Штрассер стверджував: «Наразі більше не існує некомбатантів... Сучасна війн – тотальна війна» [5, с. 79]. Він наполегливо домагався збільшення масштабів повітряних бомбардувань, вважаючи, що тероризування цивільного населення призведе до розладу ворожого тилу та до рішучої перемоги у війні.

Формуючи Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних договорів після закінчення Першої світової війни 1914–1918 рр., уряди країн Антанти (крім поділу території країн Центральних держав та їхніх колоній) були вимушені реагувати і на панівний суспільний настрій – жодних війн у майбутньому. Відтак політикам та дипломатам довелося шукати та узгоджувати шляхи до загального обмеження засобів і до встановлення обов'язкових для дотримання заборон на застосування певних методів ведення війни. Наприклад, Вашингтонська конференція 1921–1922 рр. встановила граничне відсоткове співвідношення кількості та водотоннажності бойових кораблів основних класів, а Женевський протокол 1925 р. заборонив застосування задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів.

Не залишилися поза увагою і засоби та методи повітряної війни. Згідно з резолюцією Вашингтонської конференції 1921–1922 рр. була утворена комісія юристів для підготовки (на основі положень Гаазьких конвенцій

1907 р.) загальнообов'язкових Правил повітряної війни. На чолі з професором Колумбійського університету (США) Джоном Бассетом Муром, вона охоплювала також представників Великої Британії, Франції, Італії, Японії та Нідерландів. Розроблений комісією у листопаді 1922 – лютому 1923 рр. проєкт, був заснований на усталених звичаях та загальних принципах чинних законів війни [7].

Від самого початку члени Комісії усвідомлювали неможливість встановлення кількісних чи якісних обмежень щодо воєнної авіації, адже ніхто не міг (і не мав наміру) спинити технічний прогрес в авіації цивільній. Комісія констатувала, що Декларація про заборону метання снарядів та вибухових речовин із повітряних куль чи інших подібних апаратів за своїм змістом охоплює і випадки бомбардування з повітря, що здійснюється літаками. Проте, оскільки вона мала обмежений характер застосування (адже стосувалася виключно держав-учасниць), насамперед варто було поширити її чинність.

Пам'ятаючи про атмосферу терору, що її спричинили стратегічні бомбардування, члени комісії зосередили зусилля на визначенні законних цілей для атаки з повітря. Правила передбачали заборону повітряного бомбардування для тероризування цивільного населення, знищення чи пошкодження цивільної власності, завдання поранень некомбатантам (ст. 23) та мали обов'язок убезпечити споруди культового, мистецького, наукового, благодійного значення, лікарні, госпітальні судна та історичні пам'ятки (ст.ст. 25–26). У ст. 24 містився перелік законних цілей (війська, воєнні роботи, заклади (установи), склади, об'єкти промисловості, комунікації та транспорту, що використовуються виключно з воєнною метою); у разі ж неможливості ураження воєнних цілей без ризику невибіркового заподіяння шкоди цивільним об'єктам треба було утримуватися від бомбардування. Відповідно, бомбардування міст, селищ чи окремих будівель, розташованих поблизу зони бойових дій, заборонялося; водночас перераховані об'єкти розглядалися як законні цілі, якщо перебували у зоні дій сухопутних військ,

та за наявності розумних підстав вважалося, що наявне зосередження військ достатньо важливе, щоб виправдати атаку щодо небезпеки, яка створюється для цивільного населення.

Незважаючи на досягнутий членами Комісії консенсус із більшості питань, світова спільнота все ж не спромоглася повною мірою усвідомити загрози та наслідки повітряної війни. Через це Гаазькі правила повітряної війни 1923 р. так і не набули чинності (їхні положення визнавалися тільки як звичаї).

Іншим фактором, що дався взнаки, стала взаємна недовіра країн-переможниць, що виникла після Першої світової війни. Крім цього, воєнні теоретики, аналізуючи набутий досвід, шукали способи (методи) ведення війни, що дали б змогу у майбутньому уникнути багатомільйонних людських втрат. Одні фахівці (Дж. Фуллер, Р. Еймансбергер, Г. Гудеріан та Ш. де Голль) виступали за створення невеликих механізованих армій та розвиток танкових військ. Інші закликали до масованого використання авіації. Зокрема Дж. Дуе у своїй праці «Панування у повітрі» сформулював основи теорії панування у повітрі та закликав до створення потужного з'єднання багатомоторних бомбардувальників та передбачав, що будь-яка війна у майбутньому може бути виграна шляхом завдання концентрованих ударів по містах супротивника і знищення не стільки воєнних чи промислових об'єктів, як цивільної інфраструктури та волі населення до продовження боротьби [8, с. 243–244]. Його підтримували Г. Тренчард та Б. Ліддел Гарт у Великій Британії і В. Мітчелл у США, що зумовило прискорений розвиток воєнного мистецтва, тактики та техніки бомбардувальної авіації. Ба більше, військові переконали політиків у тому, що дієвого захисту проти повітряних бомбардувань не існує, що (як заявив у 1931 р. прем'єр-міністр Великої Британії С. Болдуїн на засіданні парламенту) «бомбардувальник завжди прорветься», а тому треба готуватися не до оборони, а розвивати засоби нападу, за наявності яких жоден противник не наважиться атакувати.

З огляду на зазначене міжнародно-правова регламентація ведення повітряної війни (та стратегічних бомбардувань) так і не зазнала змін. Навіть положення ст. 22 Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1899 р. [2] про те, що право ворогуючих сторін обирати засоби ураження супротивника не є необмеженим, залишились радше декларацією.

Масові бомбардування Ефіопії італійською авіацією у 1935–1936 рр. (зокрема із застосуванням хімічної зброї), а також повітряні нальоти італійсько-німецької авіації на іспанські міста Дуранго і Герніку та японської – на Шанхай у 1937 р. наочно продемонстрували зростання руйнівних можливостей авіації. За ініціативи прем'єр-міністра Великої Британії Н. Чемберлена Ліга Націй своєю резолюцією від 30 вересня 1938 р. визнала умисне бомбардування цивільного населення таким, що суперечить принципам міжнародного права, спричиняє зайві страждання та не є виправданим з погляду воєнної необхідності [6]. Проте цей крок не мав жодних реальних наслідків: Німеччина та Японія залишили лави Ліги Націй у 1933 р., Італія – у 1937 р., тому заклик держав-учасниць був фактично адресований в нікуди.

Крім політиків і дипломатів, до справи міжнародно-правового обмеження озброєнь долучилися і юристи. Учасники XL Конференції Асоціації міжнародного права в Амстердамі у вересні 1938 р. схвалили проєкт Конвенції про захист цивільного населення від новітніх засобів війни [1], у якій були творчо розвинені основні ідеї Гаазьких правил. У ст. 1 визначалося поняття «цивільне населення» (всі, хто не перебував на військовій службі у будь-якому виді збройних сил та (або) не працював на об'єктах військового значення), що не є об'єктом нападу під час війни.

Заборонялися:

- бомбардування у будь-який спосіб міст, портів, селищ та будівель, що є незахищеними (ст. 2);

- бомбардування захищених міст, портів, селищ та будівель удень чи вночі за неможливості безпомилково відрізнити воєнні об'єкти (ст. 3) або у разі створення загрози спричинення шкоди цивільному населенню (ст. 5);
- бомбардування з метою тероризування цивільного населення (ст. 4);
- застосування хімічної (ст. 7), запалювальної (ст. 8), біологічної (ст. 9) зброї.

Крім цього, передбачалося утворення зон безпеки для перебування у них цивільного населення для захисту від наслідків війни (статті 10–21) і навіть порядок розслідування порушень положень Конвенції (у частині функціонування зон безпеки) та санкції до країн-учасниць, що допустили такі порушення (статті 22–29). Ст. 30 встановлювала обов'язок країн-учасниць внести необхідні зміни до національного законодавства на виконання взятих на себе згідно з Конвенцією зобов'язань.

Однак і цьому проєкту також не судилося бути прийнятим, результатом чого стали сотні тисяч загиблих внаслідок стратегічних бомбардувань в роки Другої світової війни.

Список джерел та літератури

1. Convention for the Protection of Civilian Populations Against New Engines of War: drafted on September 2nd, 1938, in Amsterdam. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/1938a.htm> (дата звернення: 20.06.2021).
2. Convention on Laws and Customs of War on Land: adopted on July 29th, 1899. URL: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp. (дата звернення: 20.06.2021).
3. Convention on Laws and Customs of War on Land: adopted on October 18th, 1907. URL: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp. (дата звернення: 20.06.2021).
4. Declaration to Prohibit the Launching of Projectiles and Explosives from Balloons and Other Methods of Similar Nature: adopted on July 29th, 1899. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/160?OpenDocument> (дата звернення: 20.06.2021).

5. Lawson, Eric. The first air campaign: August 1914 – November 1918. Cambridge, MA : Da Capo Press, 2002. 250 pp.
6. Protection of Civilian Populations against Bombing from the Air in Case of War: resolution of the League of Nations Assembly, September 30th, 1938. URL: <http://www.dannen.com/decision/int-law.html>. (дата звернення: 20.06.2021).
7. The Hague Rules of Air Warfare: drafted in December, 1922– February, 1923. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/275?OpenDocument>. (дата звернення: 20.06.2021).
8. Дуэ Джулио. Господство в воздухе. Москва, АСТ, 2003. 608 с.

Буренков Віктор

канд. іст. наук, науковий співробітник
навчально-наукової лабораторії модерної
історії України та інноваційних освітніх технологій,
Запорізького національного університету;

Щур Юрій

канд. іст. наук, старший викладач кафедри
новітньої історії України,
Запорізького національного університету

«ЧУЖІ» СЕРЕД «СВОЇХ»: АДАПТАЦІЯ ЧЛЕНІВ ПОХІДНИХ ГРУП ОУН ДО УМОВ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЗАПОРІЖЖІ

У 1947 р. автор підпільного видання «ОУН на СУЗ від 1941 року» надав характеристику першим залученим до націоналістичного підпілля на Наддніпрянщині: «з кадрів, що їх тоді було організовано на СУЗ, це б[увші] „націонали”, переважно люди старші, або середнього віку, в малій кількості молодь, елемент мало боєвий, не усвідомлюючи собі потреби революційної боротьби, психологічні куркулі, схильні до германофільства». Відбулася селекція кадрів, внаслідок чого відсіялися «кадри нездібні до революційної боротьби ..., ці, що походили з ЗУЗ, вернулись додому, або злегалізувалися, кадри СУЗ налякались і відпали. Остались дійсно революціонери в малій справді кількості» [7, с. 14–15].

Іван Климів («Легенда»), який у 1941 р. був організаційним референтом Проводу ОУН, у звіті на ім'я Степана Бандери висловив думку, що на початковому етапі умови діяльності націоналістів на «підрадянській» Україні були схожими на Галичину під час Першої світової війни. Зокрема, освітяни, низова адміністрація, кооперація – «національно свідомий український елемент». Й не дивлячись на певні поступки в бік української мови та культури у викладі модерної історії «Петлюра був ворогом совітського народу, бо хотів творити самостійну українську державу. Або: на чолі націонал-фашистів-самостійників, що сильно почало в СРСР свою підривну роботу, стояв відомий кат київських робітників Коновалець, провідник ОУН» [10, арк. 3].

Члени похідної групи ОУН прибули на територію Запоріжжя у жовтні 1941-го й протягом останнього кварталу року розійшлися по області. Одна з проблем, з якою вони стикнулися від першого дня перебування в регіоні, полягала у тотальному контролі за населенням з боку німецької цивільної адміністрації та органів держбезпеки. Невід'ємним атрибутом їхньої роботи стали паспортно-реєстраційні заходи: переписи населення, постійні зміни у видачі документів, що засвідчували особу. Мешканці Запоріжжя повинні були дотримуватися ухвалених режимних заходів, зокрема реєструватися в органах влади, зокрема й на біржі праці, мати дійсні документи, що підтверджували особу, дозвіл на проживання, дозвіл на переміщення в інші населенні пункти тощо [3, с. 142]. Для членів націоналістичного підпілля свобода пересування була однією із заборук успішної діяльності, через це проблема тотального контролю стояла досить гостро.

У червні 1942 р. на нараді із активом мелітопольського націоналістичного підпілля голова Запорізького обласного проводу ОУН Василь Пастушенко («Кальба») попереджав, що для німецьких службовців є вказівки встановлювати й брати на облік усіх вихідців із Західної України, які проживають у Запорізькій області, передовсім тих, що не мають постійного місця проживання й роботи [2, арк. 168].

Одна із проблем адаптації до навколишнього середовища проявилася в елементарній відмінності у зовнішньому вигляді. Прибулих із Західної України, окрім мови, із загальної маси вирізняв зовнішній вигляд: «їх зраджували їхні пальта, куртки та черевики, а жінок, зокрема, – короткі сукні, тонкі панчохи та зачіски». Очевидно, аби не виокремлюватися, колишні жителі Західноукраїнських земель мусили «набувати» такого ж вигляду, як і місцеві. Карел Беркгоф навів опис вигляду середньостатистичного чоловіка Наддніпрянщини: «пошарпані сорочки, перепоясані шнурками, перелицьовані тужурки, обтіпані стандартного типу смугасті штанці, парусинові туфлі на босу ногу, або змазуванні чоботи. На головах у них рідко – м'ятий поношений капелюх. Частіше – кепка або тюбетейка. Ще частіше – нічого» [1, с. 154].

У діяльності ОУН важливе місце посідав агітаційно-пропагандистський напрям. У пропаганді початкового етапу діяльності на Наддніпрянщині загалом і Запоріжжі зокрема домінувала ідея української самостійності й національної виключності. Така позиція на багатонаціональній території Запорізької області відштовхувала від націоналістичного руху представників національних меншин та менш радикально налаштованих українців. Погоджуємося із Дмитром Титаренком, що кінцева мета пропаганди оунівців – вербування в ОУН значної кількості нових членів, створення потужних місцевих осередків організації, залишалася нереалізованою. Прорахунки оунівського керівництва, яке недооцінило важливість проведення роботи серед представників інших національностей, між іншим, призвело до того, що на території області гасла й ідеї ОУН не знайшли тієї масової підтримки, на яку розраховували її лідери [9, с. 14–15].

Досить влучно і змістовно початки роботи на Наддніпрянщині і у Мелітопольському районі зокрема описав учасник південної похідної групи ОУН Іван Молодій («Косар»): «Наша праця на Великій Україні була дуже складна. Люди ставили важливі питання, на які ми часто не мали відповіді ... Люди в підсоветській Україні таки вже вирости в атмосфері державного ладу,

уміли державно думати» [6, с. 60]. Згадуючи про перші кроки з побудови організаційної мережі націоналістичного підпілля, Іван Молодій наголошував на абсолютній відмінності в умовах проживання й політичної участі українців у міжвоєнних Польщі та УРСР. Як і низка інших учасників підпілля та дослідників історії ОУН на Наддніпрянщині, він наголошував, що станом на 1941 р. українці УРСР вже мали досвід життя у державі «національній за формою, соціалістичній за змістом». Відповідно, й питань щодо майбутнього Української держави до її організаторів було дуже багато.

Олександр Сич зауважив, що соціально-економічна сфера не була пріоритетною для українського націоналізму визвольного етапу. В умовах боротьби за незалежність головні зусилля ОУН були сконцентровані на виробленні стратегії й тактики національного визволення. Контури майбутнього державного устрою мали теоретико-концептуальний характер, а їхня деталізація відкладалася до часу здобуття незалежності. Погоджуємося, що інакшою ситуація й не могла бути без практики реального державного будівництва [8, с. 385].

Проте, головна проблема, з якою стикнулися члени ОУН з похідних груп, полягала не в ідеологічних розбіжностях з місцевим населенням чи невмінням задовольнити їхню цікавість у політичних питаннях. З перспективи років очевидно, що ідеологія українського націоналізму у практиці ОУН могла бути досить гнучкою. Як рядові члени ОУН, так і провідники різних рівнів вчилися адекватно реагувати на особливості діяльності на тому чи тому терені. Зокрема, це стосується і друку агітаційних матеріалів російською мовою на території Донецької області, про що писав Лев Шанковський [11, с. 55]. Аналіз національного складу підпілля ОУН на території Запорізької області також надає факти участі в боротьбі за Українську самостійну соборну державу представників національних меншин тощо.

У 1942 – першій половині 1943 рр. оунівцям вдалося адаптуватися на території Запорізької області і проводити діяльність відповідно до місцевих

реалій. Погоджуємося із авторами монографії «Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945», що оунівці на території області дотримувалися тактики атантизму (накопичення сил, уникнення активної боротьби з нацистами, щоб не провокувати каральних акцій проти мирного населення, очікування слушного моменту для збройного повстання) [4, с. 246].

Головна ж проблема для діяльності й, відповідно, повномасштабної адаптації членів ОУН до умов Запоріжжя полягала у різних варіантах відповіді місцевого населення на німецьку окупацію. Юрій Лібер визначив, що окрім колаборації та спротиву, інші можливі реакції охоплювали пасивність, самоусунення та / або нейтралітет, пасивне протистояння, пошук союзників чи просто намагання вижити, а нерідко – непередбачувану суміш цих варіантів. Не всі жителі України змогли послідовно й цілеспрямовано протистояти тривалій та жорстокій (і жорсткій) окупації, ба більше, змушувати себе до героїзму [5, с. 375–376].

Список джерел та літератури

1. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики. Київ: Вид-во Часопис «Критика», 2011. 556 с.
2. Державний архів Запорізької області. Ф. Р. 5747. Оп. 3. Спр. 107. Арк. 224.
3. Заболотна Т. Запорізькі місцеві органи влади в роки нацистської окупації: рівень повноважень та сфера діяльності (за матеріалами періодичних видань і спогадами очевидців). *Сторінки воєнної історії України*. 2019. Вип. 21. С. 136–182.
4. Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.]; Ф. Г. Турченко (наук. ред.). Запоріжжя: Просвіта, 2013. 415 с.
5. Лібер Ю. Тотальні війни: творення модерної України в 1914–1954 роках пер. з англ. А. Дейнеки. Харків: Віват, 2019. 528 с.
6. Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе. *Закерзоння. Спомини вояків УПА* / підготував Б. Гук. Варшава: Тирса, 1997. Т. 3. С. 7–247.
7. ОУН на СУЗ від 1941 року. Б.м.: Б.в., 1947. 22 с.
8. Сич О. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика. Івано-Франківськ: Вид-во «Лілея НВ». 2019. 544 с.

9. Титаренко Д. Пропагандистська діяльність ОУН у Східній Україні під час нацистської окупації. *Друга світова війна і доля народів України: тези доповідей 2-ї Всеукраїнської наукової конференції*. м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. Київ: Сфера, 2006. С. 13–15.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 7.

11. Шанковський Л. Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр. Мюнхен: Український самостійник, 1958. 370 с.

Дерев'яно Антон
здобувач вищої освіти
факультету історії та міжнародних відносин
Донецького національного університету імені Василя Стуса

УНІФОРМА ТА ЗНАКИ РОЗРІЗНЕННЯ КРІГСМАРІНЕ

Серед проблем, пов'язаних з історією нацистської Німеччини в період Другої світової війни, важливе місце посідає історія військової форми, зокрема уніформи військ Вермахту. Варто зазначити, що предмети одягу, разом з іншими джерельними комплексами, складають вагому частку речових джерел, що містять цінну інформацію про історію Вермахту та Третього Рейху.

Науковий інтерес представляє дослідження еволюції уніформи Вермахту, зокрема, аналізу особливостей уніформи та знак відмінностей Крігсмаріне.

Дослідження уніформи Крігсмаріне сприятиме ширшому висвітленню військових подій та операцій, зокрема морських, більш глибокому розумінню нацистської ідеології, пропаганди та символіки Третього Рейху. Вивчення історії уніформи має практичне значення: сприятиме правильній атрибуції музейних експонатів, достовірному відтворенню історичного минулого в мистецтві та історичній реконструкції.

Історіографія по темі дослідження представлена переважно зарубіжними дослідженнями американських, англійських, німецьких та російських авторів.

Джерельна база представлена писемними (накази, розпорядження) та візуальними джерелами (фотографії, матеріали музейних колекцій).

У Крігсмаріне була велика кількість видів робочої, камуфляжної і захисної уніформи. Також широко використовувалася трофейна форма, особливо англійська уніформа, яка дісталася німцям після падіння Франції.

Уніформа чинів Крігсмаріне поділялася на повну, офіційну, парадну, неповну офіційну, вечірню, службову, неповну службову, вихідну, тропічну і спортивну, деякі види форм одягу носили тільки офіцери. У службовій формі матросів і молодших унтер-офіцерів були різновиди [2, с. 17].

Уніформа для військовослужбовця, що прийшов на службу, складалася з куртки, пари штанів, білої та блакитної сорочок, відповідних комірв, окантованих трьома смугами, шовкової хустки, сірих рукавичок та кепки з двома стрічками. Офіцер був одягнений у двобортний піджак із десятьма латунними гудзиками та відповідним гострим ковпаком. Персонал підводного човна також носив куртки та штани з коричневої або сірої шкіри. Як неписане правило, капітан підводного човна носив білу гостру шапку.

Коли підводні човни були в морі, обмежень щодо одягу було мало. Повна форма одягу, переважно, одягалася під час виходу та повернення на базу, але через тісні та вологі умови екіпажі підводних човнів носили в патрулі більш зручний цивільний одяг. Сюди входили джемperi моряків та сорочки без рукавів. Сіро-коричневу джинсову форму «бойового вбрання» також носили на патрулі, оригінальний випуск був від британських запасів уніформи, залишених у Дюнкерку.

Офіцери німецького флоту розділялися на дві категорії: маати і боцмани. Перша категорія мала назву унтер-офіцери без портупей (Unteroffiziere ohne Porteppee), або унтер-офіцери (Unteroffiziere) чи молодші унтер-офіцери, до цієї категорії входили маати і обермаати. Друга – унтер-

офіцери з потрупеєю (Unteroffiziere mit Portepée) або старші, до цієї категорії входили боцмани, штабс-боцмани, обер-боцмани і штабсобер-боцмани. Як правове становище двох категорій, так і їхня уніформа кардинально відрізнялися. Маати (які можна перекласти як помічники) були набагато ближче до моряків і носили уніформу моряка без погонів. Боцмани, які обіймали переважну більшість командних посад на військових кораблях, належали до середнього рівня, були набагато ближче до офіцерів, ніж до своїх колег «без портупей», і носили ті самі кітелі, що й офіцери, тільки без галунів [1; 3, с. 20].

У 1848 р. кайзер Вільгельм II затвердив новий стиль уніформи для ВМС Німеччини, скопіювавши його з уніформи Британського Королівського флоту. Так само зробили майже всі європейські держави, включно з Російською імперією. Основним одягом маатів і матросів був комплект, який складався з вовняної блузки з великим коміром на спину, чорної шовкової краватки і темно-синіх штанів. Блуза була зроблена з теплої вовняної тканини і мала вільний крій. По краях яскраво-синього коміра була потрійна біла смуга. Вихідний (літній) варіант блузки був білий, повсякденний – темно-синій. Манжети на білій блузі обшивалися синьою тканиною в колір коміра з білими смугами і гудзиками на позолоченій кнопці (під час війни кнопки почали малювати). З 1935 р. на правій стороні грудей було зображення імператорського орла, вишитого жовтим шовком на темно-синьому фігурному клапані для темно-синьої блузки і синього шовку на білому клапані для білого кольору. На грудях, біля горловини, до блузи були пришиті дві білі зав'язки, якими прив'язувався вузол чорної краватки. Матроси також мали робочу версію блузи (Arbeitsbluse) з простим білим коміром без додаткових оздоблень, яку носили без краватки. Праворуч від грудей на робочій блузі була пришита велика накладна кишеня без клапана, а імператорського орла не носили. На лівому рукаві була нашивка роду служби, а у єфрейторів – відповідний трикутний шеврон. Працівники Maatham і Ober-Maatham не мали блузок [1].

У холодну пору року моряки надягали поверх своїх блуз теплі двобортні бушлати з темно-синьої шерсті. Шинелі матросам цієї категорії не надавалися. Головною особливістю уніформи моряків і маатів стала повна відсутність погонів, крім тропічних курток. Зазначимо, що традиція спеціального військового одягу для спекотних регіонів світу, де діяв німецький флот, сягає часів Другої імперії. Незважаючи на те, що Рейхсвер і його складова частина Рейхсмарину за часів Веймарської республіки, позбавлені всіх колоній, навряд чи серйозно задумувалися про Африку, але не виключали з гардеробу своїх солдатів тропічну форму. А з приходом до влади Гітлера і денонсації ним в 1935 р. Версальських обмежень попит на легку бавовняну тканину піщаного відтінку зріс ще більше. Тропічні куртки моряків і маатів майже не відрізнялися від армійських.

Головною повсякденною і вихідною уніформною боцманів і офіцерів був двобортний кітель з темно-синьої тканини і такого ж кольору штани. Золоті гудзики з видавленими якорями розміщувалися на кітелі в два ряди по 5 штук. Зліва від грудей була невелика кишеня без клапана, внизу з боків – дві вставні кишені з прямокутними клапанами без гудзиків. Праворуч від грудей знаходився обов'язковий імперський орел, вишитий золотистою ниткою на темно-синьому фігурному підложжі. Унтер-офіцери носили на обох плечах погони, які визначали їхнє звання і службову належність. Офіцери зазвичай обходилися без погонів, надаючи перевагу носити над рукавами золоті галуни, над якими на відстані 2–3 см розміщувалася невелика тканинна емблема служби. Петлиць у морських офіцерів і унтер-офіцерів з портупеями (а також у адміралів) в принципі не існувало [1; 5, с. 23].

Літній варіант уніформи складався з білого кітеля і білих штанів.

Повна і неповна парадна форма офіцерів також мала традиційну версію з довгим (до коліна) двобортним темно-синім пальто. При повній парадній формі на пальто кріпилися еполети, а головним убором була треуголка.

Водночас додавалися шабля, золотий аксельбант, повна версія нагород і сірі замшеві рукавички.

Вечірня уніформа також була розроблена для офіцерів Крігсмаріне і складалася з жакета темно-синього кольору та білої сорочки зі стоячим коміром під чорний «метелик», а також білого жилета з коміром. На рукавах жакета нашивалися відповідного рангу галуни та емблема служби. Погонів і аксельбантів не додавалося. Не додавався, звичайно ж, і поясний ремінь (жакет навіть не застібався, скріплювався тільки золотим ланцюжком) з головним убором. Щодо нагород, то на жакетах часто носили свої мініатюрні варіанти у вигляді булавок, хоча допускалися повнорозмірні варіанти.

У холодну пору року боцмани й офіцери носили двобортні шинелі звичайного для ВМФ кольору з двома рядами по шість гудзиків [1; 4, с. 402].

Принципово уніформа німецьких адміралів була такою ж, як і у офіцерів, і від останніх вона відрізнялася тільки шириною галунів уніформи і подвійними гілками дубового листя на козирку картуза. Вони носили однакові кітелі, шинелі і пальта. Однак шинелі все ж мали відмінність – їхні відвороти традиційно для вищих чинів були обшиті кольоровою тканиною. У військово-морському флоті адміральські шинелі мали синій колір і майже ніколи не застібалися під комір [3, с. 100].

Отже, уніформа Крігсмаріне зазнала істотних змін з 1933 по 1945 рр. Спочатку розробники форми звертали увагу на естетичність форми, символи. З ходом війни все більше зверталася увага на практичність уніформи, водночас доводилося економити. Варто зазначити, що під час війни ставлення до уніформи ставало все більше байдужим, відбувалося спрощення і здешевлення обмундирування: дозволялося доношувати вироби старих зразків, шили з тієї тканини, яка була наявна.

Список джерел і літератури

1. Веремеев Ю. Знаки различия званий офицеров Военного Флота (Die Kriegsmarine). *Анатомия армии*. URL: <http://army.armor.kiev.ua/forma/pogon-werm-13.shtml>

2. Липатов П. Kriegsmarine. Обмундирование, знаки различия, снаряжение, оружие и награды германского военно-морского флота 1933–1945 гг. Москва, 1999. 44 с.
3. Berrafato E. Kriegsmarine 1935–1945: History. Uniforms. Headgear. *Insignia Equipment*, 2012. 256 p.
4. Delgado E. Deutsche Kriegsmarine. Uniforms, Insignia and Equipment of the German Navy 1933–1945. 2016. 504 p.
5. Porter D. The Kriegsmarine: Facts, Figures and Data for the German Navy, 1935–45 (WWII Germany). 2018. 192 p.

Залеток Наталія,
кандидатка історичних наук,
завідувачка відділу архівознавства
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБИ БРИТАНСЬКИХ ТА РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна, що стала наймасштабнішим збройним конфліктом в історії людської спільноти, з погляду жіночої історії ознаменувалася значним зміщенням гендерних ролей в суспільствах багатьох її учасників на час воєнної кампанії. Британський та радянський уряди вважали жінок важливим ресурсом для посилення армій впродовж 1939–1945 рр. Велика Британія була першою країною, яка оголосила призов жінок у 1941 р., а Радянський Союз першим зробив їх солдатами регулярної армії [10, p. 1282].

Уряд Великої Британії перебував у тих умовах, в яких ще можна було заборонити жінкам брати безпосередню участь у боях, принаймні офіційно. Однак чоловіче населення не могло покрити всіх потреб збройних сил, зокрема, на небойових посадах. Відтак упродовж 1938–1941 рр. було створено три допоміжні жіночі організації при британській армії для

підтримки країни у війні – ДТС, ЖДПС та ЖКВМС*. Їхні членки заміщували чоловіків на небойових посадах у війську. В СРСР також відбувалася заміна чоловіків жінками на роботах в тилу – вони обіймали посади в тилових відділах піхотних військ, укріпрайонах та політичних установах Червоної армії, в промисловості. Вивільнених у такий спосіб чоловіків відправляли на передову [3].

Залежно від етапу війни змінювалася політика щодо залучення жінок до тих чи тих видів служби при арміях СРСР та Великої Британії. Той факт, що Великій Британії вдалося запобігти висадці ворога на її територію, наклав відбиток на кадрові потреби збройних сил і, відповідно, особливості призову жінок. Ці обставини не призвели до необхідності постійного масштабного постачання новобранців до бойових підрозділів всіх родів військ, як це було в Радянському Союзі в перші роки радянсько-німецької війни. Оскільки в країні насамперед гостро стояла необхідність постійного захисту своїх повітряних кордонів від ворожої авіації, багато британок було залучено до служби у ППО.

Набір британок на службу в допоміжних організаціях протягом перших двох років війни здійснювався на добровільній основі. Набирали самотніх або заміжніх жінок віком від 17,5 до 43 років (для дівчат, які не досягли 18-річного віку, потрібно було надати згоду батьків на зарахування їхньої доньки на службу). Після заповнення аплікаційної форми, проходження співбесіди та медкомісії жінки ставали членками обраних ними організацій. Учасниць ДТС та ЖДПС могли направити в будь-яку точку батьківщини, частина з них виконувала завдання і за кордоном. Водночас від членок ЖКВМС такої мобільності не вимагали – вони працювали у найближчих частинах військово-морських сил і жили у власних домівках впродовж служби [7, р. 382].

* ЖКВМС (Ж.К.В.М.С.) – Жіноча королівська військово-морська служба (Women's Royal Naval Service (W.R.N.S.; Wrens)); ДТС (Д.Т.С.) – Допоміжна територіальна служба (Auxiliary Territorial Service (ATS)); ЖДПС (Ж.Д.П.С.) – Жіночі допоміжні військово-повітряні сили (Women's Auxiliary Air Force (W.A.A.F., WAAF)).

Загалом у Великій Британії було мобілізовано більший відсоток людських ресурсів на потреби збройних сил та військової промисловості, ніж у США та Франції. Однак, у перші два роки війни спостерігалися певні труднощі з підрахунком потреб збройних сил та промисловості. Це, зрештою, поглибило проблему нестачі кадрів. Зокрема, фактичні потреби збройних сил з вересня 1940 по березень 1941 рр. на 50 % перевищили подані заздалегідь дані. Станом на березень 1941 р. ресурси Міністерства праці та національної служби мали повністю вичерпатися. Тоді В. Беверідж заявив, що така ситуація потребує оголошення призову жінок [8, р. 48–49].

У владних колах почали активно обговорювати можливість кардинальної зміни підходів до залучення жінок до трьох служб. Подібна ідея була дуже сміливою для консервативних британців, проте, на тлі військових перемог країн «вісі», протестні настрої щодо цього значної підтримки не знайшли. Цілковито вірогідним на тлі обговорень у Палаті громад [12, cols.1567, 1570] є припущення, що, у разі жорсткої нестачі кадрів на бойових посадах у збройних силах, Велика Британія могла б відійти і від офіційного курсу заборони на використання жінками зброї. Ба більше, фактично під час війни цієї заборони не завжди дотримувалися жінки в ППО та Управлінні спецоперацій [6, р. 313; 13, р. 18].

Зрештою, 18 грудня 1941 р. вперше в історії країни було здійснено безпрецедентний крок – оголошено призов жінок за Законом «Про національну службу (№ 2)». Відповідно до нього призивали британок віком 20–30 років [9, р. 6–7]. Деякі опції для вибору жінкам таки залишили, і їхній призов здійснювався на спеціальних умовах: по-перше, через скептичні настрої в лавах чоловіків на службі щодо потенційної можливості оголошення призову їхніх дружин [12, col. 1565], його оголосили виключно для самотніх британок та бездітних вдів; по-друге, вони мали вибір між призовом на службу в одній з трьох організацій (ДТС, ЖДПС, ЖКВМС), цивільній обороні та працевлаштуванням у військовій промисловості; по-третє, офіційно було прописано можливість застосування жінкою зброї лише

у разі наявності її письмової згоди на це [7, р. 387]. Щодо останнього положення, варто зазначити, що британська влада впродовж всієї війни офіційно так і не зняла заборону на використання жінками зброї, тому фактично ця норма була тільки на папері.

Дедалі зростали потреби Британської армії внаслідок початку сухопутних операцій в Азії та Північній Африці, а також після атаки на Перл-Харбор. У 1943 р. знову забракло наявних у Міністерства ресурсів, щоб задовольнити потреби збройних сил та військової індустрії [8, р. 50]. З огляду на це з січня 1943 р. почали призивати жінок не з 20, а з 19 років [9, р. 6–7].

До початку 1944 р. ситуація з браком кадрів для збройних сил та промисловості пройшла фазу загострення, і призов британок зупинили. Влада вирішила, що доброволиці цілком зможуть задовольнити наявні на той час потреби. За даними Дж. Кренга, загалом впродовж війни в трьох жіночих службах перебувало приблизно 487 000 учасниць, з них: 222 000 – в ДТС, 185 000 – в ЖДПС та 80 000 – у ЖКВМС [7, р. 383, 391].

Залучення радянських жінок до служби в армії мало свої особливості. Напередодні Другої світової війни радянський уряд запровадив курс на мілітаризацію суспільного життя. Було запроваджено військову підготовку як для чоловіків, так і для жінок. Закладені у міжвоєнний період підвалини стали стимулом для патріотичного пориву жіночої частини населення і привели до високої кількості доброволиць, які рвалися захищати батьківщину зі зброєю в руках від початку нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. Хоча їхньої кількості все одно було недостатньо, щоб покрити всі потреби збройних сил на перших етапах радянсько-німецької війни. Адже, на відміну від Великої Британії, Радянському Союзу не вдалося уникнути сухопутного вторгнення у свої межі з боку нацистської Німеччини та її союзників. На його території велися активні бойові дії, значна територія з приблизно однією третиною від всього населення СРСР опинилася під окупацією ворожих держав. Країна зазнала колосальних втрат особового складу Червоної армії та ВМФ,

особливо у перші два роки війни. Всі ці обставини мали безпосередній вплив на умови служби жінок у роки війни та частоту їхнього призову.

На відміну від Великої Британії, в армії Радянського Союзу роль жінки офіційно не обмежувалася допоміжною. У 1942 р., на тлі катастрофічних втрат особового складу Червоної армії, в збройних силах СРСР суттєво забракло кадрів. Між іншим, це мало своїм наслідком початок призову жінок на службу в армії та в тилу. Науковці зазначають, що наприкінці 1941 р. жінки ще приєднувалися до війська добровільно, однак у 1942 р. на них вже чинили тиск [11, р. 36]. Саме цього року відбулася найбільша кількість мобілізацій – нерідко можна зустріти твердження, що їх було 3 [1], але насправді їх було 4.

Надалі, з настанням переломного етапу у Другій світовій війні і поступовим переходом ініціативи до союзників, потреба у примусовій мобілізації радянських жінок зникає. Зокрема, у жовтні 1943 р. було оголошено тільки одну мобілізацію, яка була суттєво меншою за масштабами і передбачала призов 4 200 жінок віком 18–45 років на роботу в центральних артилерійських базах і складах [5, арк. 122]. Наступного року мобілізація мала вже радше добровільний характер [4, арк. 11]. Загалом же, за різними оцінками, кількість радянських жінок у збройних силах становила від 800 тис. [2, с. 3] до 1 млн осіб [11, р. 1].

Отже, Велика Британія та Радянський Союз у роки Другої світової війни були змушені оголосити призов жіночого населення до збройних сил та на роботу у військовій промисловості. Характер бойових дій у кожній з цих країн наклав відбиток на особливості призову жінок. Зокрема у Великій Британії не було настільки гострої нестачі у кадрах на бойових посадах в армії та флоті, як у СРСР, тому її призов був спрямований на залучення жінок до виконання обов'язків у збройних силах здебільшого без участі у боях. Хоча виняток у цьому випадку становили британки деяких підрозділів ППО та Управління спецоперацій. Натомість в Радянському Союзі, внаслідок катастрофічних втрат на фронті у перші роки війни, спостерігалася потреба у

кадрах як на небойових, так і на бойових посадах, і в цій країні жінок без особливих застережень відправляли на передову.

Загалом в обох країнах мобілізація жінок була наслідком нестачі чоловічих ресурсів, і це було вимушеним кроком для їхніх урядів, які збільшували кількість жінок на службі у війську та допоміжних організаціях поступово, за необхідності, залучаючи їх до різних родів військ. Спільною практикою було заміщення чоловіків жінками на небойових посадах для вивільнення перших для фронту.

Список джерел та літератури

1. Вишнякова З. В горящую избу вошли... О мобилизации женщин на разных этапах Великой Отечественной войны. *Родина*. №12 (1215). URL: <https://bit.ly/3rC7GtU>
2. Мурманцева В. С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. *Защита Отечества*. 1987. № 5. С. 3.
3. Постановление ГКО СССР № 1618 «О замене в тыловых частях и учреждениях ВВС КА военнослужащих мужчин женщинами» от 18 апреля 1942 г. *Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)*. Ф. 644. Оп. 2. Д. 53. Л. 106–108.
4. Проект постановления ГКО СССР № 5907 «О призыве в армию 25 000 женщин добровольцев» от 16 мая 1944 г. *РГАСПИ*. Ф. 644. Оп. 2. Д. 335. Л. 11.
5. Распоряжение ГКО СССР № 4239 о мобилизации женщин и военнообязанных не пригодных для службы в Красной армии для работы на центральных артиллерийских базах и складах от 5 октября 1943 г. *РГАСПИ*. Ф. 644. Оп. 2. Д. 219. Л. 122
6. Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *Journal of Military History*. 1993. Vol. 57. № 2. P. 301–323.
7. Crang J. «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry. *Defence Studies*. 2008. Vol. 8. № 3. P. 381–395.
8. Flynn G. Q. Conscription and democracy: The draft in France, Great Britain, and the United States. Westport, Connecticut & London: Greenwood Press, 2002. 303 p.
9. Hart R. A. Did British women achieve long-term economic benefits from working in essential WWII industries? *IZA Discussion Papers*. № 4006. 2009. URL: <https://bit.ly/3c1yWga>
10. Howarth J. Women at war. *The Oxford Companion to World War II*. Oxford: Oxford University Press, 2001. P. 1282.

11. Markwick R. D., Cardona E. Ch. Soviet Women on the Frontline in the Second World War. New York: Palgrave Macmillan, 2012. 305 p.

12. National Service Bill. *Hansard HC Deb.* 10 December 1941. Vol. 376. Cols. 1565–629.

13. Pattinson J. 'Turning a Pretty Girl into a Killer': Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War. *Gender and Interpersonal Violence Language, Action and Representation.* New York: Palgrave Macmillan, 2008. P. 11–28.

Красюк Валентина,
викладачка історії України,
голова циклової комісії української мови та літератури
Черкаського державного бізнес-коледжу
Щербина Світлана,
викладачка історії України
Черкаського державного бізнес-коледжу

ВТРАТИ І РУЙНУВАННЯ В УКРАЇНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна стала серйозним випробуванням для українського народу, яке було спричинене встановленою гітлерівцями в Україні системою експлуатації окупованих територій, що призвело до значних економічних втрат, спричинених господарською діяльністю окупантів для забезпечення Німеччини продовольством та сировиною. Колосальні збитки України пов'язані не лише з проведенням бойових дій на її території, а й з німецьким окупаційним режимом, «новим порядком», диверсійно-партизанськими операціями та діями Української повстанської армії.

Вагомий внесок у дослідження проблем економічних втрат України в роки Другої світової війни зробила низка істориків, зокрема В. А. Нестеренко, В. М. Мельниченко, О. В. Потильчак, М. Коваль.

Український дослідник О. В. Потильчак досліджував проблеми, пов'язані із запровадженням «нового порядку» в Україні, експлуатацію

трудових ресурсів, економічний колабораціонізм [9]. У своїй роботі «Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)» автор аналізує використання трудових ресурсів України німецькою військово-окупаційною адміністрацією; комплексно висвітлює шляхи та методи трудового визиску працездатного населення, особливу увагу приділяє соціальному становищу військовополонених та «остарбайтерів». Встановленню та функціонуванню нацистського окупаційного режиму присвячені дослідження М. В. Лазарович [7]. В. А. Нестеренко у монографії «Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр.» зазначає, що провал «Плану Барбаросса» змусив німецьку окупаційну владу переглянути початкові економічні плани щодо України в бік відбудови підприємств та реформування сільськогосподарського сектора [8]. Провідним дослідником історії Другої світової війни є М. Коваль [5], який у своїх дослідженнях початку ХХІ ст. зазначає, що гітлерівцями робляться акценти на знищенні культурних цінностей України, визначається цікавість нацистів до шедеврів української культури (із музеїв нашої держави було вивезено близько 330 тис. експонатів). Цікавою для цієї роботи видається розвідка Українського інституту національної пам'яті «Друга світова війна в історичній пам'яті України», яка, розглядаючи втрати України в Другій світовій війні, вказує на катастрофічний статевий дисбаланс населення: загибель чоловіків репродуктивного віку спровокувала різке падіння народжуваності (у 1944 р. на 1 тис. осіб народжувалося 5 немовлят, помирало ж 7 осіб) [2].

Розв'язуючи війну проти СРСР, нацисти мали на меті не тільки ліквідацію комуністичного устрою та більшовицької ідеології, а й використання захоплених українських земель як аграрно-сировинного додатка німецького військового комплексу. Ще напередодні війни на території України планувалося встановити «новий порядок», в основі якого було позбавлення населення будь-яких громадянських прав. Головна мета цієї системи – примусити українців працювати на Німеччину. З України

планувалося вивезти матеріальні ресурси, культурні цінності, перетворити окуповані райони на «мертву зону».

Гітлерівській розвідці добре відома була інформація, що в кін. 30-х – на поч. 40-х рр. ХХ ст. Україні належало значне місце у промисловому та сільськогосподарському виробництві СРСР. Наприклад, у 1940 р. вона давала 64,7 % загальної виплавки чавуну, 48,8 % – сталі, 87,6 % – залізної руди, 50,5 % – вугілля, 74,4 % – коксу, 27,5 % – електроенергії, 73,4 % – магістральних паровозів, 48,8 % – сільськогосподарських машин, 31,3 % – мінеральних добрив, 67,5 % – металургійного устаткування, 70 % – цукру [4, с. 351].

Відомі факти, що напередодні війни значного прогресу досягло сільське господарство України, яке напередодні Другої світової війни було головною житницею СРСР. На нараді в Берліні з приводу східної проблеми А. Розенберг 20 червня 1941 р. цинічно заявляв, що однією з головних цілей вторгнення є захоплення шляхом пограбування продовольства і сировини, необхідних для військової машини III Рейху [1, с. 15]. На цій же нараді з вуст міністра промисловості прозвучало, що для завоювання джерел сировини буде потрібно значно менше людських ресурсів, ніж для виробництва синтетичних продуктів, замість сировинних матеріалів [5, с. 261].

До липня 1942 р. вся територія України була окупована нацистами. Поняття «Україна» фактично скасували. Західноукраїнські землі під назвою «дистрикт Галичина» були включені до «генерал-губернаторства», що було створене на території Польщі. Південні райони під назвою «Трансністрія» відійшли до Румунії, а більша частина України належала до рейхскомісаріату «Україна». Очолив його фанатичний расист Е. Кох. Свої завдання в Україні він характеризував так: «Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців» [8; с. 179]. На виконання поставлених завдань в Україну відряджено значну кількість чиновників (серед них чимало нездар і покидьків), які повинні були забезпечувати повний контроль над

господарством України. Українцям дозволяти обіймати лише найнижчі посади (сільський староста, дрібний поліцай та ін.).

Програма експлуатації СРСР розроблена в документації, що збереглася в «Зеленій папці» Г. Герінга. Ці директиви щодо України були деталізовані в програмі міністерства окупованих східних територій, якою керував А. Розенберг [6, с. 326]. За його наказом у серпні 1941 р. на захоплених нацистами територіях вводилася загальнообов'язкова трудова повинність для населення віком від 18 до 45 років. Суть цієї директиви: українці повинні продовжувати працювати на вцілілих господарських об'єктах, що переходять під контроль німецької адміністрації. Неушкоджені промислові підприємства оголошувалися власністю III Рейху, вони приєднувалися до імперських фірм, переважно використовувалися для ремонту німецької військової техніки чи виготовлення танків [4; с. 356].

Розрахунок на широке використання потужного промислового потенціалу України виявився безпідставним і не приніс вагомому результату через відкритий або прихований опір місцевого населення. Масовий Рух опору, що ширився Україною, не лише спровокував послаблення Німеччини, а, отже, прискорив кінець окупаційного режиму, але і перешкоджав здійсненню програми економічної експансії народного господарства нашої держави.

Під час німецької окупації, особливо у 1943–1944 рр., гітлерівські дивізії, які відступали, застосовували тактику «спаленої землі». У наказі Гітлера до цих німецьких військ наголошувалося: «Не можна допустити, щоб при відступі з України ми залишили після себе хоч одну людину, хоч одну голову худоби чи мірку зерна... Ворогові повинна дістатись цілковито спалена і винищена земля» [6, с. 433]. Наслідком такої політики стало повне розорення Лівобережжя України, звідси вздовж 300-кілометрової смуги над Дніпром було вивезено велику кількість населення, багато міст спалено (Полтава, Кременчук, Дніпропетровськ). Нацистськими військами в Україні було знищено 16 тис. підприємств. Це основна частина того, що було

збудовано в 20–30 рр. ХХ ст. завдяки неймовірним зусиллям народу. Підраховано, що загальні збитки, завдані економіці України в роки війни, склали 40 % її довоєнного економічного потенціалу [3, с. 76]. Правобережжя не зазнало таких масштабних руйнувань, але не змогло уникнути масової евакуації на Захід. При відступі німці знищили всі мости через річки, залізничні станції, багато кілометрів колій, річкові пристані. Тотально знищено шахти Донбасу (за офіційними даними 44 % шахтних стовбурів). В Україні знищено 16 100 промислових підприємств, де до війни працювало 2,8 млн робітників (90 % усіх працівників у промисловій сфері). Було зруйновано 28 металургійних, 9 трубних, 28 коксохімічних заводів, 8 підприємств залізнорудної промисловості [4, с. 323].

У період з 1943 по 1944 рр. окупаційна німецька влада вивезла з України 9 млн т зерна, 400 тис. т цукру, 950 тис. т олії, 2,5 млн т кормів для худоби. Відбувалося також пограбування майна колгоспів і радгоспів (втратили техніку та збіжжя 27 910 колгоспів та 872 радгоспи України). Вивезено до Німеччини техніку з 1300 машинно-тракторних станцій. На руїни було перетворено 28 тис. сіл України (250 сіл знищені дощенту) [7; с. 486].

Справжньою трагедією для України стало вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини. Спочатку воно проводилося за добровільною згодою громадян віком від 18 до 45 років [9, с. 274]. Через оголошення в газетах та різні пропагандистські акції створені нацистами служби праці та вербувальної поліції доводили переваги життя та праці в Німеччині. Некваліфікованим робітникам гітлерівці обіцяли здобуття фахової кваліфікації, селянам – після виробітку 6-ти місяців безкоштовно видавати землю тощо. Зокрема, тільки в липні 1942 р. рейхскомісаріат «Україна» випустив 350 тис. плакатів і листівок. Широко демонструвалася кіноагітка «Дорога в Німеччину». Коли ж надії окупантів залучити до виїзду робочу силу не дали бажаного результату, вони вдалися до насильницької мобілізації. Людей, які відхилялися від «евакуації» до Німеччини,

прирівнювали до саботажників і партизан та розстрілювали. Методами примусу було проведення облав, взяття заручників, спалення сіл тощо.

Різновіковий ценз до початку 1943 р. значно зріс. У цьому році на облік у біржі праці ставала навіть 15–17-річна молодь. Гітлерівці також набирали вже осіб 55-річного віку. Наприклад, у 1943 р. економічне управління «Південь» вивозило жителів України 1926–1927 рр. народження, часто вивозилися і хворі, непрацездатні громадяни.

Для кожного міста, району, села гітлерівці встановлювали розверстки щодо поставки робочої сили. Наприкінці війни з 2,8 млн оstarбайтерів, що працювали в Німеччині, 2,3 млн були з України [2, с. 12].

Отже, прямі економічні збитки УРСР в роки Другої світової війни становили 285 млрд крб у довоєнних карбованцях (це складає 2,2 % усіх збитків, завданих СРСР в роки війни). Якщо цю цифру перерахувати і додати до неї вартість майна, реквізованого німцями, та руйнації в ході бойових дій, то економічні збитки обраховуються в сумі 1 трлн 200 млрд крб (за цінами 1940 р.). В Україні було зруйновано 714 міст і селищ міського типу. Під час проведення промислового перепису України 1943 р. у 9 звільнених від нацистів областях України і у місті Києві обсяг промислового виробництва склав лише 1,2 % від рівня 1940 р. З усіх втрат, що їх зазнала Україна в часи Другої світової війни, найбільшими були людські втрати – 8,5 млн громадян.

Список джерел та літератури

1. Велич подвигу народного: тези матеріалів Обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Черкаси: НДІТЕХІМ, 1995. 174 с.

2. Герасименко Л., Пилявець Л. Друга світова війна в історичній пам'яті України. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. Н., 2010. 247 с.

3. Економічна історія України: навч. посібн. / за заг. ред. М. О. Уперенка. Харків: Одісей, 2004. 194 с.

4. Злупко С. М. Економічна історія України: навч. посібн. Київ: «Знання», 2006. 366 с.

5. Коваль М. В. Україна крізь віки. У 15 кн. Кн. 12. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 333 с.
6. Кучер В. І. Політична історія України. XX ст.: у 6-ти т. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 рр. Київ: «Генеза», 2003. 584 с.
7. Лазарович В. М. Історія України: навч. посібн. Київ: «Знання», 2013. 685 с.
8. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр.: монографія. Київ: «Генеза», 2000. 233 с.
9. Потильчак О. В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): причини і прояви: монографія. Київ: «Вища школа», 1997. 232 с.

Крішан Акаш,
магістр історії,
Акціонерне Товариство «Фармак»

ПРОТИ ГІТЛЕРІВСЬКИХ ОКУПАНТІВ: КОМАНДИР УПА ЯКІВ ЯКОВЛІВ – «КВАТИРЕНКО» У БОРОТЬБІ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ

Багато відомих на сьогодні досліджень з історії УПА складають наукові розвідки про персоналії учасників визвольного руху 40–50-их рр. Наразі опубліковано поважну кількість наукових монографій та аматорських пошуків, побачили світ спогади про пережите ще живих учасників ОУН-УПА. Принагідно зазначимо, що неабиякий інтерес серед пошуковців викликають не лише персоналії вищих очільників повстанської армії та націоналістичного підпілля, але й особи менш значних, однак аж ніяк не менш важливих, борців за волю України.

У нашій статті буде зроблена спроба нарису діяльності в УПА ще одного маловідомого її учасника, повстанського командира «Кватиренка», котрий протягом травня–грудня 1943 р. виборював українську державність на Кореччині. Окрему увагу буде приділено також опису тих військових структур УПА, до діяльності яких він мав пряме відношення як учасник націоналістичного руху Опору.

Протягом осені 1942 – весни 1943 рр. на теренах українського Полісся та Волині постали і заявили про себе як про «Армію без держави» повстанські загони ОУН(б), котрі з 14 жовтня 1942 р. отримали назву Українська Повстанська Армія. З самого початку своєї появи ці збройні формації вчинили рішучий опір обом ворогам української державності – гітлерівським і радянським окупаційним силам [2, с. 11]. В умовах всеохопного «оружного здвигу» за волю України ОУН(б) провадила активну діяльність щодо військово-політичного вишколу своїх членів як майбутніх командирів УПА і функціонерів підпільної мережі запілля. Це було вкрай необхідно з огляду на потенційну запотребованість кваліфікованими кадрами лав ОУН-УПА у різних регіонах України, охопленої повстанським рухом. Відтак досить часто здібних членів ОУН(б) скеровувала саме у терени, де відчувався брак кадрів для розбудови підпільної мережі Опору.

Вірогідно, що саме у такий спосіб і потрапив на початку весни 1943 р. на Кореччину уродженець села Жидичин Луцького району Волинської області Яків Яковлів – «Квартиренко». Про життя цієї людини до 1943 р. наразі відомо небагато. Народився майбутній сотенний (пізніше – курінний) УПА у 1918 р. Протягом 1940–1941 рр. він як громадянин СРСР проходив військову службу у Червоній Армії (далі – ЧА). На жаль, через скупість джерел не можна стверджувати, що до підпілля ОУН(б) Яків Яковлів долучився ще до початку радянсько-німецької війни, проте знаємо, що на зламі 1942–1943 рр. він вже був членом націоналістичного руху Опору і керував чотою у господарському курені у рідному Луцьку [7, с. 117]

Як стверджує відомий дослідник історії УПА на Рівненщині Микола Руцький, Яків Яковлів брав активну участь у створенні сотні УПА під командою Гордія Вротновського – «Гордієнка», яка була сформована на початку травня 1943 р. у Межиріцькому районі на Кореччині. Внесок здібного військовика з Луччини не залишився поза увагою командира новоствореного повстанського відділу, і він надає волинському повстанцю, який вже тоді діяв під псевдом «Квартиренко» («Катеренко»), посаду

заступника сотенного [5, с. 114]. Принагідно зауважимо, що ще до сформування сотні – протягом березня–квітня 1943 р. – повстанська боївка на чолі з «Гордієнком» здійснила цілу низку сміливих нападів і засідок на німецькі поліційні підрозділи з метою здобуття зброї та амуніції, необхідних для подальшого розгортання загону у повноцінний підрозділ УПА [3, с. 53, 61, 65].

Своє ж бойове хрещення відділ «Гордієнка» отримав вже у травні під час акції на спиртзавод у селі Вовкошів. Операція пройшла вдало, і упівці здобули значні запаси спирту для медичних потреб. Трохи згодом у засідку повстанців у лісі між населеними пунктами Межиріч і Залізниця Корецького району потрапив німецький підрозділ, який на 5-ти вантажних автомашинах їхав грабувати українські села. В результаті ворог втратив вбитими п'ятьох вояків, серед них офіцера [3, с. 67]. Наступна акція, спрямована на ревізицію борошна у млині в Межирічі, хоч і завершилася успішно, але мала для повстанців і певні негативні наслідки: у сутичці з гітлерівською охороною було поранено командира «Гордієнка». Командування сотнею перебрав його заступник «Кватиренко». Саме під його орудою упівці вели завзятий бій з німцями у селі Бистричі. Хоч ворог і був переможений, але і серед вояків сотні були жертви (16 полеглих), бо окупанти застосували авіацію [3, с. 82; 5, с. 115]. Примітним є те, що і після реформування відділу «Гордієнка» у регулярну сотню УПА одним із передових завдань, яке ставило перед собою командування підрозділу в особах Г. Вротновського і Я. Яковліва, було здобуття зброї шляхом несподіваних нападів (засідок) на невеликі ворожі загони. Наприклад, 15 липня 1943 р. поблизу села Користь на Кореччині упівці знищили групу німецьких вояків, захопивши значні трофеї [3, с. 87], а вже 23 серпня того ж року чота «Гранати» розпорошила польсько-німецький поліційний відділ (150 осіб), забравши певну кількість амуніції [3, с. 103]. Згодом українські повстанці знешкодили поважну кількість ворогів поблизу корецьких сіл Іванівка і Щекичин [3, с. 107–108,

114]. Вишколені луччанином Яковлівим вояки «молодої» сотні УПА мстили окупантам за сплюндрований край.

Рішучий командир «Кватиренко» брав участь і у наступному бойовому рейді, здійсненому сотнею «Гордієнка» влітку 1943 р. на теренах Житомирщини. Тоді повстанці за наказом Головного Командування (далі – ГК) УПА здійснили свій перший похід з метою поширення дій визвольного руху на схід. Під час рейду в одному з боїв поблизу села Юстинівки сотня «Гордієнка» вщент розгромила відділ (120 курсантів) житомирської школи СД і захопила значні трофеї (7 кулеметів, пістолети, гранати) [5, с. 115–116].

Серпень 1943 р. на Кореччині для волинського військовика став доленосним: згідно з наказом ГК УПА його було призначено очільником куреня УПА. На жаль, через скупість джерел нам не вдалося встановити, де тоді знаходився цей підрозділ, але з огляду на те, що того ж місяця «Кватиренко» разом із сотнею «Лиса» здійснив напад на ворожий аеродром біля села Головниця на Кореччині, де знищив охорону і захопив 2 літаки [3, с. 111], можемо висловити обережну гіпотезу, що саме цей терен був базовим для куреня Якова Яковліва.

Однак відповідно до вимог воєнного часу загін «Кватиренка» не міг на тривалий час затримуватися в одній місцевості: інші українські терени також чекали на своїх оборонців. На початку жовтня 1943 р. ГК УПА приєднало курінь до складу рейдуючої на схід повстанської групи (майбутньої Військової Округи (ВО) «Тютюнник») «Верещаки» (Ф. Воробця), маршрут якої пролягав через Кореччину на Житомирщину. Відомо, що тоді відділ Якова Яковліва складався з сотень «Лева», «Буревія» та «Скирди». Останні два підрозділи 08 жовтня взяли активну участь у боях з німецькими гарнізонами у селі Коловерти і райцентрі Межирічі на Кореччині [3, с. 160]. Цікаво, що відділ «Лева» з куреня «Кватиренка» у листопаді, вже після закінчення жовтневого рейду УПА на схід, деякий час діяв на Гощанщині [3, с. 171]. Колишній курінний УПА М. Скорупський – «Макс» згадує, що ці

загони прибули на схід з території ВО «Заграва» [6, с. 171], але оскільки вони до того базувалися на Кореччині, то логічно припустити, що «рідними» для відділів «Квартиренка» були терени іншої ВО – «Богун», а саме Корецький військовий надрайон «Коліно» («2/2») [1, с. 177]. За спогадами того ж «Макса» цей рейд упівських сотень у східні регіони України був радше демонстраційно-пропагандистським, а ніж військовою операцією [6, с. 175]. Однак «населення бачило перед собою вишколені і дисципліновані військові відділи» [4, с. 173], які боронили його від терору окупантів. І така поважна місія була покладена і на вояків з куреня луччанина «Квартиренка».

З огляду на першочергову необхідність поширювати дії УПА на схід, Яків Яковлів ненадовго залишив терени Кореччини, які відтепер захищали сотні «Гордієнка» і «Чорноти» [3, с. 182–183]. Надалі вони повели партизанську боротьбу з нищівниками українських сіл. Курінь «Квартиренка» повернувся «додому» лише у грудні 1943 р., відзначившись вдалою засідкою на німецький загін. Під час запеклого бою повстанці втратили двох побратимів, ворог же недорахувався близько 100 бійців [3, с. 202]. Протягом 15–19 грудня упівці на чолі з командиром Яковлівим не дали гітлерівцям пограбувати корецькі села Коловерти, Велика Клецька і Даничів [3, с. 252–254], завдавши противнику значних втрат.

Протягом січня–лютого 1944 р. більшість відділів УПА, які діяли на північно-східних і західних українських теренах, посилено готувалися до переходу радянсько-німецького фронту. Наприкінці січня усі території, на які поширювався вплив УПА-Схід, були захоплені військами ЧА [1, с. 191], а для загонів цієї повстанської групи (зокрема і для куреня «Квартиренка») розпочався новий етап боротьби за українську державність – тривалий і виснажливий двобій з внутрішніми військами НКВС.

Уродженець Луччини Яків Яковлів гідно здолав увесь тернистий шлях боротьби за Українську державу, яка сьогодні має повернути із забуття ім'я цього славетного командира УПА на Кореччині, що не шкодував власного життя і сил задля здобуття незалежності для своєї Батьківщини.

Список джерел та літератури

1. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її заплілля на ПСУЗ і в прилеглих регіонах у 1943-1946 рр. *Український визвольний рух* / за ред. В. Л. В'ятровича. 2006. Збірник 8. С. 164–225.
2. В'ятрович В. Українська Повстанська Армія: історія нескорених. Київ, 2008. 83 с.
3. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій: у 2-х томах. Рівне, 2008. Т. 1. 448 с.
4. Забілий Р. Підготовка та забезпечення маршів і постоїв рейдуєчих відділів УПА. *Український визвольний рух* / за ред. В. Л. В'ятровича. 2006. Збірник 6. С. 170–184.
5. Руцький М. Вони виборювали волю України. Луцьк, 2009. 564 с.
6. Скорупський М. Туди, де бій за волю. Київ, 1992. 352 с.
7. Содоль П. Українська повстанча армія 1943–1949. Довідник другий. Нью-Йорк, 1995. 295 с.

Мелєкєсцев Кирило,
канд. іст. наук, старший викладач кафедри
історії України та спеціальних галузей історичної науки
Донецького національного університеу імені Василя Стуса

ДЕЯКІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ПОДІЛЛІ ПРОТЯГОМ 1941 РОКУ

З 30 червня по 12 липня 1941 р. на теренах Європи де-факто і де-юре існувала Українська держава. Під керівництвом Українського державного правління відбулося підпорядкування повністю або частково 11 з 24 областей УРСР. Постали обласні управління у різних регіонах, серед них і на Поділлі.

Ці питання неодноразово розглядалися під кутом як-то нацистської окупації, або в призмі діяльності ОУН в перші роки війни вінницькими істориками та краєзнавцями. Це є фактично правильним, та в цій статті пропонуємо дещо іншу перспективу на цей період. Через вкрай скорочений період, та ще й «заплямований» співпрацею з нацистами, цю інкарнацію державотворення України ігнорують, хоча вона є цікавою саме через

знищення стереотипів про ОУН як «виключно західноукраїнських героїв». Представники похідних груп ОУН, здебільшого галичани, захоплювалися життям «братів з-за Збруча» і бачили себе як таких, що відбудовують загальноукраїнську державу, отримуючи підтримку місцевих. Та й не лише «бандерівці» були активними борцями за українську державність: різноманітність руху за незалежність висвітлено в публікаціях знаного дослідника Вінниччини С. Гальчака [3].

Варто зауважити, що вищенаведені дати «падіння» Української держави на чолі з ОУН пов'язують саме з ситуацією у Львові, **хоча навіть на 22 липня керівництво ОУН(б) отримувало повідомлення щодо розширення мережі обласних і повітових адміністрацій східними областями**, ігноруючи німецькі спроби призупинити українське державотворення. При цьому варто зауважити фактор «туману війни» – неточності даних у Проводу ОУН: *«Останні відомості зі Східних Земель говорять, що українську державність проголошено також і на терені Винницької та Кам'янець-Подільської області в частині, звільненій від московської окупації. Там теж організується місцева адміністрація. Звітів ще нема»* [4]. Області були включені до Північного краю Української держави.

Створені українськими націоналістами органи влади намагалися тримати зв'язок один з одним, взаємодіяти в пропаганді та агітації. Наприклад, з раніше утвореної Житомирської області до Вінниччини відправляли агітаторів з літературою з поясненнями щодо «відбудови хліборобства, промислу, торгівлі, організації праці» [8, с. 225].

Якою ж мала бути ця Українська держава? Не будемо тримати ілюзій, така Україна на початку планувалася як частина гітлерівської Осі. Відповідно до очікувань щодо союзництва з нацистською Німеччиною обидві фракції ОУН, революційна та поміркована, у 1940–1941 рр. повторили шлях інших авторитарних політичних сил, які підтримали нацистів (італійських фашистів, угорських гортістів, фінських білих тощо): окрім боротьби за свої

інтереси, ці сили зрештою підтримали й юдофобські настанови своїх нацистських «союзників», сприяючи винищенню єврейського етносу. **Хоча лідерство ОУН не надавало наказів щодо знищення єврейського населення, багато хто з націоналістів легко сприйняв та інтерналізував нацистську пропаганду про «юдо-більшовизм» і актуальність боротьби з ним.** Віктор Харків, командир одного зі взводів «Нахтігалю», писав у своїй автобіографії про перехід через Кам'янець-Подільську і Вінницьку області: *«В часі нашого пермаршу ми наочно бачили жертви жидівсько-більшовицького терору, цей вид так скріпив ненависть нашу до жидів, що в двох селах ми постріляли всіх стрічних жидів. Пригадую собі один фрагмент. Під час нашого перемаршу перед одним селом бачимо багато блукаючих людей. На запит відповідають, що жиди відгрожуються їм і вони бояться ночувати в своїх хатах. У висліді цього, ми постріляли всіх стрічних там жидів»* [2].

Мемуарні матеріали, спогади учасниці Південної похідної групи ОУН, яка перебували в липні 1941 р. на Поділлі, показують труднощі, з якими стикалися представники революційної ОУН, які приходили на терени Наддніпрянської України будувати незалежну державу. **По-перше**, це власне упереджене ставлення щодо місцевих етнічно неукраїнських груп населення. Навіть враховуючи відсутність офіційної антиєврейської політичної установи керівництва ОУН, ми можемо побачити, що літом 1941 р. для активістів організації «єврейськість» була синонімічною з усім негативним: *«Проскурів – це перше місто. Погане, брудне й жидівське. Навіть не хочеться в ньому задержуватись».* **По-друге**, недовіра населення до супровідників німецької окупації. До мешканки Західної Галичини, з Краківщини, спочатку ставилися як до німкені: *«З початку здержано, беруть нас за німців, що вміють говорити по-українськи, і звідси та здержаність і холодність. Та коли переконуються, що ми такі самі українці, як і вони, то гостинності й щирості нема меж».* **По-третє**, далекість населення Поділля від національної ідеї та свідомості. ОУНівську молодь місцеві зустрічали як

«комсомольців»: *«Теорії марксизму знищили нам душу народу, але не зовсім, бо гін до власного, окремішнього від наїзників, дримає в душах тих сірих мас. Так серед чудових степів золотої пшениці, серед добрих людей, збіджених і застрашених, серед нашої молоді “комсомольської” та у щирих розмовах сходили нам дні».* **По-четверте**, агенти ОУН діяли в умовах «туману війни», контакти з «друзями» та нові накази для них ставали несподіванкою: *«Їдучи все так на схід, заїхали ми аж під Вінницю та розташувались в Майдані Юзвинськiм на тому селі для того, що тут ми вперше зустрілись з нашими легіоністами з “Нахтігалю”»* [8, с. 239–240].

17 липня 1941 р. Дружини Українських Націоналістів отримали наказ відійти з фронту біля Вінниці, були роззброєні і під охороною відіслані до Німеччини. Але місцеві органи влади Української держави продовжували діяти, ігноруючи створення Райхскомісаріату. На кінець липня 1941 р. І. Климов («Є. Легенда») та «Олег» звітували С. Бандері про таку ситуацію з організацією підпорядкування в регіоні Поділля: *«Організацію, що її керму я перебрав, не лише задержав, але ще й розбудував: пройшов на СУЗ. Камінець-Подільський: (провідник Нарольський, слюсар) має організованих до 20 станиць. Вінниця: до 100 станиць».* Також зазначалося, що не лише революційна ОУН підпорядковувала адміністративні структури: в окремих районах першість перехопили «мельниківці» [1].

У листопаді 1941 р. надійшов наказ закордонним постам СД Поліції безпеки (зокрема й у Вінниці) від СС розпочати знищення агентів ОУН(б): *«Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті з кінцевою метою створити незалежну Україну. Всі функціонери руху Бандери повинні бути негайно заарештовані й після ґрунтовного допиту таємно ліквідовані як грабіжники»* [9, с. 258]. Знищення бандерівського крила ОУН без суду за їхнє прагнення до незалежності України не було популярним рішенням, через що німці вирішили, що українському населенню розстріли треба було пояснювати як кару за грабіжництво *«ворогів вашого народу, котрі допомагають більшовикам»* [3].

Наприкінці грудня протистояння між фракціями ОУН загострилося у настільки, що ОУН(б) повідомляло про співпрацю ОУН(м) з нацистами конкретно з метою репресій проти людей за розбудову незалежної української влади та спроби утворити реальний контроль за місцевими адміністраціями в Наддніпрянській Україні, які Німеччина вже розглядала як невід'ємну частину свого Райхскомісаріату Україна: *«Останніми часами гестапо, при помочі мельниківців, розпочало масові арешти людей за приналежність до ОУН [б]. Зокрема багато виарештувано тих членів ОУН та чільних українських громадян, які на приказ свого провідника Степана Бандери творили українську владу та позанимали керівні пости в українських урядах. Такі арештування відбулися на Східніх Українських Землях у областях: Київській... Житомирській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській і інш.»* [8, с. 442–443].

Важливо розуміти (і розуміли це й самі «бандерівці»), що ОУН(б) була не єдиною силою, яка намагалася використати нестабільне, хаотичне становище на територіях України під німецькою окупацією для спроб «підпільного державотворення». Врешті-решт, ОУН(б) проголошувала Акт відновлення Української держави, а не створення нової, і на представлення себе як головної сили відродження державності претендували й «мельниківці» (які теж намагалися підпорядкувати повіти своїй владі) «гетьманці», прихильники Павла Скоропадського (той власноруч написав листа Адольфу Гітлерові, нагадуючи про стару співпрацю та звинувачуючи у падінні Української держави «єврейський вплив Антанти») [5], й прихильники УНР. Останні особливо були задоволені ситуацією з місцевим населенням, яке «пам'ятало Петлюру» та прихильно ставилося до агентів УНР, які перехоплювали «владу на місцях» з-під німецького контролю, заповнюючи місцеві загони «поліцаїв». Михайло Садовський так коментував ситуацію у Вінниці станом на жовтень 1941 р.: *«Вже багатьох*

наших людей, офіцерів і цивільних, відправили ми на звільнені наші землі. *Офіцери зазвичай займають посади комендантів поліції. Навіть генерал Омелянович-Павленко (молодший) займає посаду такого коменданта по Вінницькому округу. Частина наших офіцерів полягають у ролі перекладачів при німецькій армії... В Україні значно відрадніші умовини, як ми собі уявляли. В Україні є фактично Україна і українці. В Україні нікого поза Симоном Петлюрою не знають».* До репресій нацистів проти ОУН «республіканці» теж ставилися схвально: *«Коли пробували деякі „брати” вносити там якесь партійництво, то зустрілися з великою відпорністю, так що навіть тепер поголовно всіх „братів” німці в'яраештовують в Україні і викидають звідти»* [6]. Агенти УНР вважали, що ставши частиною поліції в Райхскомісаріаті, вони зможуть закласти основи для взяття влади в свої руки в окремий момент. Іван Омелянович-Павленко, наприклад, користувався посадою у Вінниці для допомоги місцевому населенню: переховувати євреїв від нацистів і саботувати відправлення остарбайтерів до Німеччини [7, с. 312].

Отже, на період червня–грудня 1941 р. (а не липня, як зазвичай вказується) ми можемо говорити про функціонування на Поділлі органів Української держави, яка перехоплювала контроль над старою ланкою влади УРСР. Розпочавшись як частина гітлерівської Осі, держава проводила прони́мецьку та антиєврейську політику до того моменту, як не стала здаватися занадто небезпечною й самостійною нацистам. Конфлікти між політичними партіями України і нацистські репресії обірвали процес державотворення.

Список джерел та літератури

1. 1941 р., кінець липня. Звіти заступника провідника ОУН „Олега” та І. Климова (Є. Легенди) провідникові ОУН С. Бандері в Берліні про стан організації на західно- та східноукраїнських землях. *Центральний державний архів вищих органів лади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1–4.

2. Автобіографія Харкова В. *ЦДАВО України*. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 17.
3. Гальчак С. Боротьба подолян за державне відродження України під час нацистської окупації краю. *Поділля у контексті української історії*. Вінниця, 2001. С. 263–267.
4. Звіт про роботу в справі організації державної адміністрації на терені Західних областей України Дня 22.7.1941 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1–5.
5. Косик В. М. Україна в Другій світовій війні у документах. *Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942)*. Т. 1. Львів. 1997. С.188–189.
6. Особисті документи генерал-хорунжого Армії УНР В. Петріва. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України*. Ф 269. Оп. 2. Спр. 128.
7. Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн/ I. Київ: Темпора, 2007. 536 с.
8. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: збірник документів і матеріалів / упорядн. О. Дзюбан; заг. ред.: Я. Дашкевича, В. Кука. НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. 605 с.
9. Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal. Nuremberg 14 November 1945–1 October 1946. Nuremberg, 1949. Vol. 39. P. 258-269. Document 014 – USSR.

Прокопчук Вікторія,
аспірантка
факультету історії, політології та національної безпеки
Волинського національного університету імені Лесі Українки

НІМЕЦЬКИЙ ФАКТОР У ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ КОНФЛІКТІ 1939–1945 рр.

Польсько-український конфлікт 1939–1945 рр. дотепер викликає чимало дискусій серед вчених, оскільки це міжетнічне протистояння вже понад пів століття впливає на процес формування відносин між Україною та Польщею. Та попри те, що вищезгаданий конфлікт стосувався поляків та

українців, дослідники цієї проблематики припускають присутність у ньому так званого «третього фактора», тобто СРСР та Третього Райху, хоч ця тема сьогодні є малодослідженою.

Про причетність, зокрема, німців до польсько-українського конфлікту можемо говорити, базуючись передусім на тому факті, що Третій Райх був однією із ключових політичних фігур в роки Другої світової війни, а тому всім відомі загарбницькі плани нацистської Німеччини могли знайти своє відбиття і в розгортанні ворожнечі між поляками та українцями для укріплення німцями своїх позицій на окупованих територіях та повного оволодіння Третім Райхом територіями тогочасних Польщі та України.

Зокрема, дослідник теми присутності «третьих сил», а саме німців, у польсько-українському конфлікті В. рофимович зазначає, що німці мали загарбницькі плани на українців ще напередодні війни, а тому, будучи в непростих стосунках з Польщею та задля забезпечення підтримки німців серед українського народу нацисти вдалися до перемовин із представниками українських емігрантів, яким було обіцяно підтримку в їхніх політичних прагненнях, що стосувалися насамперед самостійності українського народу, та гарантовано матеріальне забезпечення для реалізації українськими емігрантами своїх державотворчих планів [4].

Крім того, наприкінці 1942 р. німці виселили з територій Підляшшя, Холмщини, Грубешівщини та Люблінщини селян-поляків для заселення на місця їхніх поселень німецьких колоністів. Варто зазначити, що для проведення цієї акції поляки залучили й українців, які обіймали адміністративні посади або ж були представниками поліції [1, с. 199]. Очевидно, такі дії були вчинені німцями не для примирення двох народів, стосунки між якими вже тоді були достатньо напруженими.

Після проведення німцями масового виселення поляків із місць їхнього проживання польсько-українське протистояння стало загострюватися ще більше, адже поляки почали звинувачувати українців у співпраці з німцями, а це автоматично означає й звинувачення у виселенні поляків [2, с. 49].

Невдоволення польського підпілля вищезгаданими подіями призвело до того, що на початку 1943 р. поляки стали здійснювати акти вбивств українців-представників адміністрації та поліції.

Остаточним поштовхом до початку масштабного міжетнічного протистояння між поляками та українцями став початок переходу представників українського визвольного руху до боротьби з німецькими окупантами навесні 1943 р., на що німці відповідали залученням польських добровольців, представників адміністрації й поліції до боротьби з українськими повстанцями.

До того ж, німці здійснювали кадрові перестановки у своїх адміністраціях, які знаходилися на українських землях. Відповідно до цього передбачалося очистити владні установи від українців, у яких німці вбачали небезпечний елемент та натомість надати ці посади польським чиновникам, частина яких тісно контактувала з Армією Крайовою та польським підпіллям загалом і, відповідно, отримувала завдання здійснювати антинімецьку розвідку, проводити саботажі тощо [1, с. 199].

У відповідь на такі дії новопоставленого німцями польського чиновництва українські повстанці почали розгортати антипольську боротьбу, оскільки не бачили поляків як союзників у спільній боротьбі проти німців та советів. Очевидно, німцям не було вигідно, аби поляки були повністю виселені із західноукраїнських земель, адже за отримання від німців зброї, якою послуговувалися польські бази самооборони, поляки платили контрибуцію, що цілком задовольняло німців, оскільки українські повстанці із контрольованих ними земель не могли б забезпечити німців подібним [4].

До того ж, німці часто вдавалися до арештів чи примусового відправлення на роботу тих поляків, які вже не були вигідними для окупаційної влади або ж наважувалися на збройні виступи проти німців. Тобто бачимо, що німці використовували поляків насамперед у своїх загарбницьких цілях, які, безумовно, стосувалися й українців і спричиняли ще більшу ворожнечу між українцями та поляками.

Досліджуючи питання впливу німців на польсько-українське протистояння в роки Другої світової війни, необхідно також зауважити й те, що починаючи з весни 1943 р., досить частими стали провокації, що здійснювалися німецькою поліцією щодо польських сіл. Зокрема, німці вдавалися до нападу на польські поселення під виглядом українських повстанців, найчастіше – бандерівців, через що поляки у відповідь вдавалися до вбивств українців. Зі свого боку українські повстанці теж мстилися полякам, здійснюючи підпали польських сіл [1, с. 200].

Отже, на основі викладеного вище матеріалу можна зробити висновки, що позбавляти уваги питання «третіх сил» (у нашому випадку – німців) не можна, оскільки Третій Райх, націлений на виконання своїх загарбницьких амбіцій, був зацікавлений у розпалюванні ворожнечі між поляками та українцями з метою ліквідації національно-визвольного руху як на території України, так і на території Польщі та послаблення боротьби поляків та українців за існування власних держав, що не було вигідним нацистській Німеччині. Проте, повністю перекидати всю відповідальність за розгортання та ескалацію польсько-українського конфлікту на «треті сили» не можна, оскільки головними фігурантами цієї міжетнічної ворожнечі та відповідальними за неї виступають насамперед поляки та українці, а особливо представники їхнього визвольного руху, яким не вдалося вчасно порозумітися та уникнути кровопролитної боротьби між двома народами.

Список джерел та літератури

1. Кучерепа М. Українсько-польський конфлікт: Волинь, 1943 р. URL: Волинь.indd (core.ac.uk)
2. Патриляк І. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: спроба узагальнення. *Мандрівець*. 2012. № 4. С. 48–52.
3. Сорока Ю. Польсько-українське протистояння на Волині у 1943 року. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/32386/37-Soroka.pdf?sequence=1>

4. Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в польсько-українському конфлікті. 1939–1945. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2009/rol-nimechchyny-i-srsr-v-ukrajinsko-polskomu-konflikti-1939-1945/>

5. Трофимович В. Українці та поляки на Холмщині в 1939–1943 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2016. № 25. С. 224–233. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/7148/1/34.pdf>

Старжець Володимир,
канд. іст. наук,
учитель історії Обарівського ліцею
Городоцької сільської ради
Рівненського р-ну Рівненської обл.

ГЕНЕРАЛІТЕТ РСЧА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1941 РР.)

Фундаментальним постулатом військової науки є твердження, що боездатність армії значною мірою залежить від її командного складу. Особливо важливе значення стан командного управління має при веденні бойових дій. Чіткість, швидкість прийняття рішень та кваліфікованість керування військами залежить від професійної підготовки, військової освіти, бойового досвіду та особистих якостей командуючого.

Офіцери, насамперед вищої ланки, – це завжди унікальна частина кадрового потенціалу країни. Це особливий загін інтелігенції, який мало з чим можна порівняти. Військові кадри були і є найдорожчими в буквальному сенсі кадрами, адже на навчання, підготовку, утримання військових спеціалістів держава витрачає більше коштів, ніж на підготовку фахівця будь-якої іншої професії. Командні кадри високого рівня проходять чи не найдовший період формування, становлення і професійного зростання, який охоплює досить значний відрізок часу.

Внаслідок репресій 1930-х рр. Робітничо-селянська Червона армія (РСЧА) втратила найбільш підготовлені кадри, які мали безцінний досвід

ведення бойових дій [9, с. 4]. Адже Й. Сталін вважав, що прославлені військові в подальшому можуть чинити опір його режиму та що успіх у війнах залежить насамперед від дій керівництва держави, а не від знань та вмій командного складу. У таких умовах прогресивна думка в армії деградувала, рівень теоретичних розробок зводився до мінімуму [5, с. 214]. Попри кількісне зростання армії, її професійний рівень знижувався, як наслідок, командний склад РСЧА виявився неготовим до ведення війни з сильним ворогом, а досвід доводилося здобувати у важких битвах і через величезні людські втрати.

Наприкінці 1938 р. масштаби репресій в СРСР почали зменшуватися, тоді ж завершуються реформи в армії. Очевидно, керівництво країни, вирішивши, що армія нового зразка вже створена, почало активно розвивати постулат про її непереможність. З цього часу армія та її військове керівництво стає невід'ємним елементом радянської політики. Й. Сталін розпочинає втілювати давню мрію більшовиків про світове панування, тому активно долучається до міжнародної політики за переділ карти Європи. В цьому питанні визначальна роль відводилася армії, адже саме на багнетах червоноармійців Радянський Союз поширюватиме комуністичну ідеологію на нові території.

23 серпня 1939 р. світ був вражений звісткою: підписано радянсько-німецький договір про ненапад. Втім, здивовані були навіть члени політбюро ЦК ВКП(б), адже справу було вирішено без них, особисто Сталіним та Молотовим [1, с. 15]. Здивованим виявилось і вище військове командування та армія загалом, адже тогочасна радянська пропаганда говорила лише про одне місце зустрічі з німцями – на полі бою.

Безпосереднім наслідком пакту «Ріббентроп–Молотов» стала агресія Німеччини проти Польщі 01 вересня 1939 р., що розпочала Другу світову війну. Вже тоді територія України стала одним із головних театрів воєнних дій, коли німецькі механізовані колони із заходу і радянські танкові й кавалерійські зі сходу рушили назустріч одні одному через територію

Галичини, Волині, Холмщини та Засяння. Тоді ж почалася безпосередня підготовка двох «запеклих друзів» – більшовицького СРСР та нацистської Німеччини – до нападу один на одного [2, с. 106].

Німецькі війська швидко захопили західні регіони Другої Речі Посполитої. Польській армії не вдалося втримати головну лінію оборони, тому командування ухвалило рішення про організацію оборони на останньому рубежі, що проходив по річках Стрий та Дністер («румунський плацдарм»). На думку польського головнокомандувача маршала Е. Ридз-Смігли, перспективи створення «румунського плацдарму» виглядали цілком реальними [10, с. 165].

Однак всі плани та сподівання поляків перекреслив наступ радянських військ. Вранці 17 вересня 1939 р. Й. Сталін віддав наказ атакувати Польщу відповідно до таємних домовленостей з Гітлером. Не очікуючи ворожих дій з боку Радянського Союзу, поляки спрямували свої основні сили на боротьбу з вермахтом. Відтак війська новоствореного Українського фронту під командуванням командарма 1-го рангу С. Тимошенка та начальника штабу фронту комдива М. Ватутіна досить швидко просунулися вглиб території Польщі. Найбільші бої зав'язалися в районі Гусятина, Скали-Подільської, Бучача, Чорткова, Тереховлі, Копиченців, Устечка та під час захоплення залізничного мосту через р. Збруч у Підволочиську [6, с. 49].

Німецькі війська, дійшовши до лінії Сокаль–Львів–Стрий, змушені були відступити за демаркаційну лінію, передбачену угодою між Сталіним і Гітлером. 22 вересня Червона армія вступила у Львів, 27 вересня капітулювала Варшава, і наступного дня Ріббентроп підписав у Москві договір про дружбу і протокол, який остаточно визначив кордон між Німеччиною і СРСР по лінії Нарва–Буг–Сян.

Важливе геополітичне завдання було успішно виконане. Багато військових отримали нагороди та підвищення, серед них начштабу Українського фронту Микола Ватутін, адже розроблений ним план наступу пройшов швидко і чітко. Вища атестаційна комісія постановила: «Вважати за

доцільне використовувати Ватутіна М. Ф. у Генеральному штабі РСЧА – головному оперативному центрі наркомату оборони» [4, с. 78]. З цього часу представники комскладу РСЧА нової формації розпочали здобувати безцінний досвід управління великими групами військ в умовах реального бою. Таких, порівняно добре тактично підготовлених, як Ватутін, було небагато, але полководці такого плану заявлять про себе в умовах війни з Німеччиною і витіснять тих, хто виявиться не готовим керувати військами.

Натомість у нижчому командному та рядовому складі Червоної армії виявилися великі проблеми. Крім слабкої фахової підготовки, радянські солдати відзначалися також дуже низьким рівнем дисципліни. Серед бійців та командирів поширювалися аморальні явища: мародерство, пограбування цивільного населення (під виглядом конфіскації) та самочинство (зокрема розстріли без суду та слідства) [10, с. 190]. Згодом це набуде стійкого явища і повною мірою виявиться у війні СРСР з Фінляндією та Німеччиною, коли радянські корпуси будуть розпадатися та втрачати керованість навіть за незначних сутичок із ворогом.

Радянський Союз продовжував політику захоплення нових територій, оголосивши претензії Румунії, яка, не знайшовши підтримки з боку Гітлера, вимушена була піти на поступки СРСР, погодившись на ультиматум радянської сторони. Проте, знову ж, підсумки воєнної кампанії були мало оптимістичними для командування, адже поведінка військ в умовах походу показала, що значна частина командирів не впоралася зі своїми обов'язками, солдати були погано тактично підготовлені, причому не залежно від родів військ [6, с. 79].

Згодом радянське керівництво перемістило свої загарбницькі плани на держави Прибалтики, з позиції сили приєднавши їх до СРСР. Під час цих «блискавичних ударів» від вищого командного складу РСЧА не вимагалось значних полководницьких талантів. Коли Друга Річ Посполита на момент нападу СРСР не могла ефективно оборонятися, то у випадку з державами Прибалтики – проводили політику залякування. Однак, вище керівництво

СРСР наголошувало, що радянська армія непереможна, а на глибоку кризу серед генералітету і проблеми вдосконалення армії не звертало уваги.

Названі прорахунки виявилися вже у війні з Фінляндією. Попри початковий успіх, Червона армія надалі все більше зав'язала в суворій місцевості Суомі. До невдалого наступу призвели прорахунки командування, погане оснащення армії, слабка підготовка військ, що зустріли стійкий опір фінів. Користуючись чисельною перевагою, Радянський Союз все ж змусив керівництво Фінляндії поступитися своїми територіями. 12 березня 1940 р. між СРСР і Фінляндією було укладено мирний договір. Людська ціна цього договору яскраво ілюструє мотивацію бійців та компетентність сталінських генералів. Червона армія у цій війні втратила за заниженими підрахунками понад 70 тис. убитими, 20 тис. осіб пропали безвісти, майже 200 тис. були поранені та обморожені. Втрати фінської сторони були втричі менші [1, с. 27].

Війна СРСР з Фінляндією яскраво продемонструвала, що непереможність Червоної армії – міф (саме так починають думати в Берліні). Серйозні проблеми серед командного складу, як і в усій структурі армії, заглушили переможні фанфари [8]. Проте, деякі висновки все ж були зроблені, розпочалася певна реорганізація армії, хоча відбувався цей процес дуже повільними темпами.

Першим кроком стало призначення нового керівника Наркомату оборони – С. Тимошенка замість розкритикованого Й. Сталіним К. Ворошилова. За суворої секретності, у наркоматі та військах було проведено перевірку справ і складено акт. Власне акт передачі був досить обширний та охоплював звіти всіх начальників управлінь [7, с. 298–309]. Щоб зрозуміти стан справ в армії, варто навести уривок з цього документа: «Чинне положення по Наркомату оборони не відповідає існуючій структурі і не відображає сучасних завдань... Не було живого дієвого керівництва навчанням військ. Перевірка на місцях системно не проводилася і замінювалася отриманням паперових звітів. Генштаб не має даних про стан прикриття кордонів... З 1938 р. Народний комісар оборони і Генеральний

штаб занять з вищим комскладом і штабами не проводили. Контроль за оперативною підготовкою в округах майже відсутній...» [7, с. 308].

Названий документ засвідчує, що напередодні війни з Німеччиною стан справ в РСЧА знаходився вкрай занедбаному стані. Варто підкреслити, що ці прорахунки не були пов'язані з технічним чи матеріальним відставанням, основним був саме людський фактор: генерали і посадовці, підібрані особисто Сталіним. Як наслідок, не були обдумані уроки радянсько-фінської війни, був відсутній глибокий аналіз військових операцій Німеччини в Польщі, Франції та на Балканах. Новий нарком оборони С. Тимошенко у грудні 1940 р., коли Німеччина поневолила пів Європи, заявляв: «В сенсі стратегічної творчості, досвід війни в Європі, мабуть, не дає нічого нового» [3, с. 85].

Отже, незадовільне становище РСЧА вимагало від радянського військового керівництва створювати армію нового зразка, формувати більш зрілу та ефективну структуру військ. Але напередодні німецько-радянської війни, за короткий період не можливо було відновити знищені під час репресій командні кадри, підготувати нові. Крім того, серед генералітету ширилася некомпетентність, наростала паніка та страх прийняття самостійних рішень, що призвело до масштабних військових трагедій у 1941 р.

Список джерел та літератури

1. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
2. Козій Є. Бойова підготовка кадрових офіцерів у військових навчальних закладах УРСР в 1941–1945 роках. *Вісник Київського національного у-ту ім. Т. Шевченка. Історія*. 2006. Вип. 82/84. С. 106–109.
3. Малютіна О. К., Малютін К. З. Причини поразок Червоної Армії на першому етапі Великої Вітчизняної війни. *Вісник Національного технічного у-ту «ХПІ»: Актуальні проблеми історії України*. 2012. № 24. С. 82–92.
4. Митюрин Д. В. Великая Отечественная война: победители и побежденные. Санкт-Петербург: Полигон, 2005. 528 с.

5. Млечин Л. Иосиф Сталин, его маршалы и генералы. Москва: «Центрполиграф», 2005. 811 с.
6. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. 590 с.
7. Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР (1937–1941) / под. ред. В. Золотарева. Москва: Терра, 1994. Т. 13(2–1). 368 с.
8. Солонин М. С. Бочка и обручи, или когда началась Великая Отечественная война? Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. 488 с.
9. Сувениров О. Ф. Трагедия РККА 1937–1938. Москва: ТЕРРА, 1998. 528 с.
10. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / ред. кол.: В. А. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Кн. 1. 734 с.

СЕКЦІЯ 2

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ДИПЛОМАТІЯ

Мусіюк Інга,
здобувачка вищої освіти
факультету історії та міжнародних відносин
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ФАКТОР ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В АМЕРИКАНО-ЯПОНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Певні події історії глибоко вкорінюються в пам'яті народів, внаслідок чого стає складно будувати відносини з іншими державами у відриві від них [9]. Історична пам'ять відіграє важливу роль на рівні особистісних зв'язків, суспільного життя та взаємин між державами. Напружені відносини Японії та Сполучених Штатів Америки під час Другої світової війни в майбутньому заклали основу для виникнення складних і неоднозначних моментів між двома державами та стали каменем спотикання в спогадах громадян обох країн. Про фактор історичної пам'яті у відносинах Японії та США написано чимало статей та аналітичних звітів. Такі дослідники, як Тадасі Аруга, Стів Джонс, Кіт Портер та Джейкоб Вайнер, приділяють увагу переосмисленню американо-японських відносин у контексті історичної пам'яті про Другу світову війну. З іншого боку, потребує осмислення питання неоднозначного сприйняття японцями американців і США.

Напад Японії на Сполучені Штати був своєрідною спробою зменшити вплив західних союзників, щоб змістити баланс сил у бік сходу [1; с. 441]. Вирішальна переорієнтація сил на користь США під час війни, яка мала місце внаслідок невдалої спроби Японії змінити усталений порядок речей на свою користь, призвела до численних бомбардувань Японії, які набували жорстокого характеру [1; с. 556]. Через офіційну відмову японців

капітулювати на місто Хіросіма американцями була скинута атомна бомба, що призвело до численних жертв і втрат. В результаті Японія витратила загалом близько 3 млн людей [6]. Зі свого боку, США, будучи раніше державою, за якою закріплювався статус безконфліктного суб'єкта міжнародних відносин, були змушені вступити у війну, в результаті якої загинули понад 2 000 американців [5].

Незважаючи на те що з часів закінчення Другої світової війни минуло вже 76 років, і відносини двох держав знаходяться на високому рівні, відгомони минулих подій все ще залишаються в пам'яті народів. У свідомості японців і американців досі присутні сценарії про жертви нападів і атомних бомбардувань. На сучасному етапі США виділяють Другу світову війну як важливу подію в історії американо-японських відносин, не забуваючи про несподіваний напад, який увійшов в історію під назвою «Гавайська операція» [2]. При цьому американці наразі надають пріоритет двостороннім відносинам з Японією над історичною пам'яттю. Про Другу світову війну в сприйнятті японців превалює пам'ять про післявоєнне поліпшення відносин зі Сполученими Штатами, з чого випливає, що Японія також намагається відійти від негативних моментів [2].

Проте, думки нинішніх партнерів розходяться щодо доречності застосування ядерної зброї з метою демонстрації сили супротивника. Певний відсоток американців серед старшого покоління, включно з тими, які застали події Другої світової війни, вважають, що застосування ядерної зброї в тих умовах було цілком виправданим [2]. Навпаки, Японія з цим категорично не погоджується. Японці досі обурені використанням Америкою проти них атомних бомб, підозрюючи існування антияпонського расизму, виходячи з рішення Вашингтону використовувати їх проти виснаженої Японії [3]. Під час свого візиту до Хіросіми колишній президент США Барак Обама не скористався можливістю, щоб вибачитися перед Японією за вбивство і поранення майже 135 тисяч мирних жителів, чого очікували ЗМІ в 2016 р., що, імовірно, не стало жестом на користь того, щоб забути колишні образи [7].

Наразі у свідомості японців відбувається переосмислення своєї долі після закінчення війни. Серед японських політиків є ті, які не згодні з результатом війни і тим, що довгий час їхня держава була повністю підконтрольною західним союзникам [5]. США розглядаються як держава-диктатор, що поряд з іншими західними державами не дає змоги Японії розвиватися як самостійній державі, а повністю переробили країну відповідно до своїх уявлень про світоустрій. Є певні ознаки того, що Японія повертається до того, щоб підкреслювати свою жертвовність у Другій світовій війні, проводячи паралель між питанням з базами США на Окінаві з Хіросімою і Нагасакі. Певна частина японського уряду переглядає скидання атомних бомб і навіть стверджує, що це було більш серйозним злочином, ніж військові дії Японії під час ДСВ [4]. В сучасних відносинах це відіграє певну роль, оскільки існують побоювання, що Японія має намір змінити своє нинішнє становище в регіоні і знову проявляє тенденції до експансіонізму. США не схильні спиратися на події минулого як ключовий фактор у відносинах з Японією. Водночас у нинішніх умовах для держави існують побоювання, що Японія відновить мілітаризм і знову стане потенційною загрозою.

Однак, як показує практика, сучасні американо-японські відносини складаються якнайкраще. Незважаючи на пам'ять про колосальний збиток, нанесений обома державами, до цього дня між країнами триває продуктивний і теплий діалог [10]. Сприятливі погляди на Америку поширюються не тільки на зовнішню політику, але також на японську культуру, їжу і продукти. Незважаючи на велике значення фактора атомних бомбардувань з подальшим руйнуванням міст в японській ідентичності на сьогодні між країнами відсутній дипломатичний конфлікт з цього питання. Досить велику роль у відносинах відіграє питання економічної співпраці. Партнерство держав призвело до відродження японської економіки, яка залишається однією з найсильніших у регіоні [8]. І Сполучені Штати, і Японія належать до безлічі глобальних організацій, таких як ООН, Світова організація торгівлі, G20,

Всесвітній банк і Міжнародний валютний фонд. Обидві країни працювали разом над такими проблемами, як ВІЛ, СНІД і глобальне потепління [6]. Сьогодні відносини між США і Японією набули глобального характеру, оскільки країни співпрацюють з широкого кола всезагальних питань, включно з допомогою в цілях розвитку, глобальною охороною здоров'я, захистом навколишнього середовища і ресурсів, розширення прав і можливостей жінок. Існують прогнози, згідно з якими американо-японські відносини ще довго будуть зберігати позитивний характер.

Обидві держави принесли одна одній значні жертви, про які важко забути. Незважаючи на те, що в роки Другої світової війни США і Японія були противниками, сьогодні вони виявляють взаємну довіру, що підкріплюється цілою низкою двосторонніх договорів. Можна зробити висновок, що історичний аспект Другої світової війни на сучасному етапі майже не відбивається на розвитку відносин США і Японії.

Однозначно, не можна ігнорувати той факт, що події ДСВ залишили свій відбиток на думці країн одна про одну, наявності певних упереджень і неоднозначних оцінок, але якщо концентруватися тільки на минулому, можна упустити багато нових можливостей, які відкриває майбутнє двосторонніх відносин. Японія повинна звільнитися від менталітету жертви у відносинах зі Сполученими Штатами Америки, а США, зі свого боку, треба прийняти той факт, що використання атомних бомб спричинило велику кількість жертв та руйнувань, та принести свої вибачення. Народом США і Японії не варто забувати жахи Другої світової війни, але необхідно використовувати цей досвід як приклад того, до чого більше не можна повертатися, а минуле має нагадувати державам про важливість співпраці та необхідність вирішення конфліктів мирним шляхом, щоб не повторити жахи минулого.

Список джерел та літератури

1. Ди Нольфо Э. История международных отношений (1918–1999 гг.). В 2-х томах: пер. с итал. Г. М. Михайловой, Т. В. Павловой / под ред. М. М. Наринского. Москва: Логос, 2003. Т. 1. 592 с., Т. 2. 744 с.

2. Americans, Japanese: Mutual Respect 70 Years After the End of WWII. *Pew Research Center*. April 7, 2015. URL: <https://cutt.ly/AnVC4N7> (last accessed: 18.06.2021).
3. Aruga Tadashi. Reflections on the History of U.S.-Japanese Relations. *American Studies International*. Vol. 32. No. 1, 1994, pp. 8–16. JSTOR. URL: www.jstor.org/stable/41280813. (last accessed: 18.06.2021).
4. Crabtree C., Tsutsui K. Why the US-Japan partnership prospered despite Hiroshima and Nagasaki. *The Hill*. August 5, 2020. URL: <https://cutt.ly/anVVYDX> (last accessed: 18.06.2021).
5. Greenstein C., Tensley B. Japan, the United States, and Public Memory. *Foreign Affairs*. November 24, 2016. URL: <https://cutt.ly/rnVVqIF> (last accessed: 18.06.2021).
6. Jones S. The United States and Japan After World War II. *ThoughtCo*. August 12, 2019. URL: <https://cutt.ly/9nVVtbb> (last accessed: 18.06.2021).
7. Obama Makes Historic Visit To Hiroshima Memorial Peace Park. *National Public Radio*. May 27, 2016. URL: <https://cutt.ly/LnVVRHU> (last accessed: 18.06.2021).
8. Porter K. Relationship of the United States With Japan. *ThoughtCo*. February 6, 2019. URL: <https://cutt.ly/lNvVvZJ> (last accessed: 18.06.2021).
9. Remembrance. *Council of Europe*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/remembrance> (last accessed: 18.06.2021).
10. Viner, Jacob. The Implications of the Atomic Bomb for International Relations. *Proceedings of the American Philosophical Society*. Vol. 90. No. 1, 1946, pp. 53–58. JSTOR. URL: www.jstor.org/stable/3301039 (last accessed: 18.06.2021).

Паламарчук Юлія,
здобувачка вищої освіти
факультету історії та міжнародних відносин
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПІДПИСАННЯ ТА РОЗРИВ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ПАКТУ: АСПЕКТИ ДИПЛОМАТІЇ, РИТОРИКИ ПОЛІТИКІВ ТА ПРОПАГАНДИ

01 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Давайте з'ясуємо, що ж стало причиною початку цієї кривавої війни. Чому розпочалася Друга світова війна? У чому була «проблема» пакту Молотова–Ріббентропа? Чи

відбувалося спотворення інформації про перебіг війни з боку Німеччини? Які види пропаганди застосовувала Німеччина в Україні? Яке значення «українського питання» під час Другої світової війни, та як цього питання стосуються основні пункти «директиви про ведення пропаганди на період війни» Німеччини?

Взаємозв'язок пропаганди, дипломатії та риторики політиків є нині вкрай актуальною темою для істориків і політологів [4]. Події Другої світової війни, як зазначав К. Мелекесцев, «відгукуються» і в сучасних відносинах країн (наприклад, Волинська трагедія у польсько-українських відносинах) [6]. Серед найбільш контроверсійних тем – укладення союзу між двома диктаторами: Йосипом Сталіним та Адольфом Гітлером, який, на думку Ю. Шаповала, був очікуваним [8]. Розглянемо умови укладення та розриву цього союзу.

Наприкінці серпня 1939 року було укладено так званий «Пакт Молотова–Ріббентропа» (Між Радянським Союзом та гітлерівською Німеччиною), це стало «початком кінця» відносного миру у Європі після Першої світової війни. Спираючись на основний текст пакту, ми бачимо запевнення у нібито цілковито мирному співіснуванні Райху та СРСР, зокрема з рештою світу: «...обидві сторони зобов'язуються утримуватися від будь-якого насильства... усякого нападу у відношенні один до одного як окремо, так і спільно з іншими державами...» [2]. Насправді, про мир Німеччина та Радянський Союз збиралися говорити лише тільки-но вони поділять між собою території незалежних країн у Східній Європі. У секретному протоколі, за яким у другому пункті було розроблено «план» щодо поділу сфер впливу в Польщі між Німеччиною та СРСР» йшлося: «...в разі територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Польської Держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарев, Вісли і Сана...» [2]. Можна сказати, що, підписуючи зобов'язання про «утримання від нападів», Адольф Гітлер намагався «прибрати» Радянський Союз як потенційного ворога у здійсненні

«планів із захоплення світу», а також заради створення держави з, на його думку, «ідеальною арійською расою». А саме: або СРСР порушив би угоди і надав привід для війни (адже під час оголошення війни Радянському Союзу нацисти нагадали саме про інтервенції СРСР до Румунії з метою захоплення Буковини та Бессарабії, які не вказувалися в «Пакті Молотова–Ріббентропа»), або залишився би в умовах пакту, не розширюючись в Європі, надаючи можливість нацистам воювати на інших напрямках, доки не настане влучний момент для вторгнення в СРСР.

Розглядаючи думку радянської сторони щодо пакту Молотова–Ріббентропа, можемо звернутися до українського медіа-ресурсу «Радіо Свобода». В інтерв'ю ресурсу співробітник Українського інституту національної пам'яті Максим Майоров вдало зазначив основні проблеми оформлення нацистсько-більшовицького альянсу: «...з радянської сторони союз з німцями також сприймався досить неоднозначно, зокрема в Комінтерні...Це був досить химерний союз між двома режимами, які протягом 1930-х років постійно погрожували один одному (*sic*) й будували свою зовнішню політику на тезі про загрозу: нацисти говорили про комуністичну загрозу, а комуністи – про нацистську. Апелюючи до загроз, Берлін і Москва намагалися виторгувати певні преференції у західних демократичних держав. Цей союз був досить контрверсійний, і ніхто не знав, чим він завершиться...» [9]. Погоджуючись з оцінкою представника УНІП, ми можемо визначити, що цей пакт по суті був таким собі «ситуативним миром», створеним задля закріплення влади обох держав у світі. Хоча було зрозуміло одразу, що навіть цей пакт не зупинить бажання обох держав приборкати одна одну. Наприклад, В'ячеслав Молотов розповідав, що в Москві розуміли тимчасовість пакту, вважаючи його інструментом для подальшого підкорення під час Другої світової війни всієї Європи більшовиками: «Зараз ми переконані більш, ніж будь-коли, що геніальний Ленін не помилявся, запевняючи нас про те, що друга світова війна дасть змогу нам завоювати владу в усій Європі так само, як Перша світова війна

дала змогу захопити владу в Росії. Сьогодні ми підтримуємо Німеччину, однак рівно настільки, щоб утримати її від прийняття пропозицій щодо миру до тих пір, поки голодуючі маси воюючих націй позбудуться власних ілюзій та не піднімуться проти своїх керівників. Тоді німецька буржуазія домовиться зі своїм ворогом, буржуазією союзних держав, з тим, щоб об'єднаними зусиллями придушити повсталий пролетаріат. Але в цей момент ми прийдемо до нього на допомогу, ми прийдемо зі свіжими силами, добре підготовлені, і на території Західної Європи... відбудеться вирішальна битва між пролетаріатом і загниваючою буржуазією, яка назавжди і вирішить долю Європи» [3].

Звертаючись до статті українського історика, д-ра іст. наук, проф. Юрія Шаповала «Гітлер, Сталін і Україна: безжальні стратегії», ми бачимо, що на відміну від дипломатів, Гітлер публічно демонстрував свою «віру» в дружбу зі Сталінським СРСР: «З осені 1938 року я вирішив йти разом із Сталіним... Сталін і я – єдині, які дивляться лише у майбутнє. Так, я найближчими днями на німецько-радянському кордоні подам руку Сталінові і разом з ним розпочну новий розподіл світу...» [8]. Як ми можемо зрозуміти, сама ідея «об'єднати два братні народи» (німецький та «радянський народ») у Гітлера з'явилася ще у 1938–1939 рр. Це була де-факто стратегія «замилування очей», задля того, щоб згодом розширити територію Німеччини та знищити або істотно послабити Радянський Союз.

На початку 1939 р. в гітлерівській Німеччині було випущено спеціальну директиву «Про ведення пропаганди на період війни» (по суті це означало використання так званого «брудного типу дипломатії»), за яким проводилася радіо- та газетна пропаганда, а також створення образу всеохоплюючого «жидобільшовизму», який прагне світового панування. Говорячи про роль України в планах реалізації пропагандистської політики Третього Райху, дослідник, М. В. Михайлюк, проаналізувавши вказівки німецької окупаційної адміністрації, вказав: «...в ході війни місцева влада зобов'язувалася акцентувати увагу на антибільшовицькій тематиці... Саме ж слово «Україна»

рекомендувалося застосовувати лише в територіальному, а не державному сенсі...» [5]. Ми можемо зрозуміти, що німецька влада по суті використовувала Україну як «плацдарм» для реалізації розширення німецького «Lebensraum» («життєвого простору»). Пропаганда в Україні втілювала антирадянську політику, при цьому, говорячи про конкретні вказівки щодо використання слова «Україна» в цілях Третього Райху, можна зрозуміти, що Німеччина, як і Радянський Союз, не хотіла відновлення незалежності та посилення України. Хоча низка українських патріотичних організацій сподівалися на підтримку нацистів, а один з лідерів нацистського режиму Альфред Розенберг мав певною мірою проукраїнські позиції (як зазначав протоколіст, який описував нараду нацистського керівництва щодо експансії на схід «часто складається враження, що Розенбергу дуже подобаються українці; він хоче також значно збільшити стару Україну»), саме Адольф Гітлер не вбачав перспектив у створенні з України окремої держави в подальшому (та й де-факто під час війни Німеччина використовувала її як сировинний та людський ресурс для посилення гітлерівського режиму) [7, с. 365–369].

Починаючи з 1941–1944 рр., нацистська Німеччина на території України активно проводить так звану політику «психологічної війни», яка розроблялася райхсміністром народної освіти та пропаганди Йозефом Геббельсом. У радянській інформаційній записці «Про настрої та становище населення на окупованій німцями території» від 22 грудня 1941 р. ми можемо дізнатися: «Для підриву морально-політичного настрою населення німці використовують різноманітні методи і форми агітації і пропаганди: шляхом розкидання листівок, розклеювання плакатів. У листівках обіцяється «солодке» життя при німцях. В одному з сіл було вивішено плакат із портретом Гітлера, навколо якого сидять усміхнені діти в українському одязі, знизу напис: «Ось як радісно діти зустрічають нового вождя» [10]. Проаналізувавши цей текст, ми можемо вказати, що німецька окупаційна влада намагалася створити «позитивний образ» Третього Райху. Це підкріплювалося не лише образами усміхнених дітей, а й рекламами по типу

«Приїжджайте в Німеччину на роботу», «Їдьте до прекрасної Німеччини! ... Забезпечуй і ти майбутнє України працею в Німеччині», – все це сприяло створенню уявлення про те, яке «хороше» життя у нацистській Німеччині гарантоване «остарбайтерам – фактично, слов'янським рабам [1, с. 1]. Такі плакати та брошури були поширені на всій території України, також проводилися різного роду культурні заходи щодо боротьби з більшовизмом, та й загалом розпалювалася боротьба проти «великоросійського». Саме ця антиросійська політика на початку війни була до вподоби українським таким об'єднанням, як ОУН, які у співпраці з нацистами ще й сприйняли нацистську пропаганду про «загрозу жидо-більшовизму». Навіть стикнувшись із німецькими заборонами українського державотворення ОУНівці кляли східного супротивника, користуючись мовою ненависті нацистського гатунку: «ідея української самобутності чинить опір кожному гнобленню України, як з боку жидівського більшовизму, так і з боку російського імперіялізму» [7, с. 384–385].

Підбиваючи підсумки, ми стикаємося з розбіжностями між положеннями пакту Молотова–Ріббентропа та реальними планами СРСР та нацистської Німеччини. Проаналізувавши сам текст пакту, ми можемо зрозуміти «двоякість» намірів обох сторін щодо розподілу сфери впливу у Європі. Нещирість намірів двох агресивних держав підтверджують також офіційні заяви політичних діячів, що вирізняються діаметрально протилежним змістом публічно й таємно, а також напрями підготовки пропаганди, яка залежно від ситуації змінювалася від повної підтримки союзу до атаки «жидо-більшовизму» як нібито головної загрози людству на планеті.

Список джерел та літератури

1. Дніпрова хвиля (м. Кременчук). 1942. 31 травня.
2. Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0025_pak&object=translation&l=ru
3. Донгаров А. Г. Между Рейном и Волгой. *Журнал «Родина»*. 1991. № 5 с. 39–43.

4. Мелекесцев К. Історія України в політичних маніпуляціях епохи постправди. *Історичні і політологічні дослідження*. №1(66). С. 130–142. DOI: <http://dx.doi.org/10.31558/2079-1828.2020.1.10>
5. Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: історичні нариси*. Кн. 1. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/20.pdf>
6. Mieliestsev K. Polish-Ukrainian relations and the issue of historical grievances in the societies of two countries. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. № 1. С. 270–283.
7. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / упорядн. О. Дзюбан; заг. ред.: Я. Дашкевича, В. Кука. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. 605 с.
8. Шаповал Ю. Гітлер, Сталін і Україна: безжальні стратегії. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/05/9/123358/>
9. Шурхало Д. 80 років тому: як Гітлер і Молотов не поділили сфери експансії. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30951479.html>
10. Яшан О. Нацистська пропагандистська друкована продукція на території України. *Наукові записки: Серія «Історія»*. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/5620/1/Awan.pdf>

СЕКЦІЯ 3

СТУДІЙ ГОЛОКОСТУ

Куцаєва Тамара,
канд. іст. наук,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України
Ткачук Костянтин,
керівник наукових та освітніх програм
ГО «Культура заради майбутнього»

ШКІЛЬНІ ТВОРИ 2-Ї ПОЛ. 1940-х рр. ЯК ДЖЕРЕЛА СТУДІЙ ГОЛОКОСТУ

До письмових джерел особового походження, які можна долучити до студій Голокосту та обговорення особливостей пам'яті про Другу світову війну, належать спогади школярів, викладені в шкільних творах у 2-й пол. 1940-х рр. Такі спогади з багатьох шкіл зберігаються в різних архівах України. Архівісти вже здійснили низку публікацій цих джерел, хоча вони ще не стали предметом окремого дослідження. Архів Харківської обл. [ДАХО] опублікував в 2013 р. чи не єдиний тематичний збірник документів. Низка контрольних представлена на виставках Центрального державного архіву громадських об'єднань України [ЦДАГО], ДАХО, архівів Кіровоградської, Миколаївської та Чернігівської областей. Таку ж колекцію має архів Херсонської обл. [1; 2; 5; 10; 12; 13; 16].

Метою цього дослідження є перший огляд тематичних документів фонду 166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, м. Київ (1943–1950)» в ЦДАГО [11]. Матеріали Комісії є також в фонді 59 ЦДАГО і в фонді 4620 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України і виступають додатковими джерелами дослідження [3, с. 103]. Комісія, як спеціальна група зі збору та

систематизації документів періоду німецько-радянської війни, діяла з 24.01.1943 р. при ЦК КП(б)У, а від 12.02.1944 р. і до 1950 р. – при АН УРСР. Українська Комісія діяла паралельно з однойменною комісією АН СРСР [8, с. 119]. Завдання української Комісії збігалася з тими, що визначала АН СРСР, зокрема увага до матеріалів особового походження з мінімальним часовим розривом щодо подій, робота з колективами тощо [8, с. 123]. Отже, відділ окупаційного режиму названої Комісії [3, с. 103] був якщо не ініціатором збору спогадів учнів, то їхнім ключовим адресатом.

Фонд 166 містить 1 108 справ [19, с. 241]. В описі 3 «Документи загальної частини Комісії (стенограми бесід <...> інші документи воєнного часу. 1941–1945)» є три справи, що стосуються предмета дослідження. Загальна кількість аркушів в цих справах – 1 370. Наразі складно підрахувати кількість самих шкільних творів, але мінімальний обсяг кожного – дві сторінки, тобто один аркуш в архівній справі, хоча є більші за обсягом роботи. Пропоновані матеріали відбивають індивідуальну та групову пам'ять учнів. Водночас, зважаючи на умови створення шкільних творів, суб'єктивність та індивідуальні особливості авторів, не можна стверджувати те, що вони складають окрему версію Другої світової війни. Дійсно, упорядники архіву при описі фондів не виділили їх в окрему групу джерел як спогади учасників Руху Опору, а зараховували їх до «спогадів громадян про окупаційний режим» [19, с. 242]. Так само в описах методики, тематики та учасників проведених Комісією АН СРСР опитувань також не згадуються школярі або окрема цінність їхніх спогадів [8].

Назви архівних справ допускають те, що вони мали різне змістовне навантаження та умови створення. Перша справа 253 «Спогади учнів 10-го [та 9-го. – Авт.] класу вечірньої школи № 4 Молотовського [нині – Шевченківського. – Авт.] р-ну м. Києва про період Вітчизняної війни», дві інші – 254–255 – контрольні роботи учнів середніх шкіл на тему «Що я

пережив під час німецької окупації». Аналіз показав, що «спогади» у справі 253 – це теж контрольні роботи. Відтак, на тлі ключового завдання виявити нові джерела про Голокост актуально встановити причини збирання «спогадів» школярів і вибір конкретних шкіл. Цей процес не можна зарахувати до інструмента педагогічної роботи з учнями, які мали травматичний життєвий досвід. В умовах повоєнної кризи школи на першому плані були військово-фізична підготовка та патріотичне виховання [20, с. 87], до якого могли зарахувати теми контрольних робіт.

Визначаючи мотиви збору спогадів школярів, необхідно врахувати те, що хоча б в комфортних умовах класу, але учні «згадували» не з власної волі. Насамперед вони виконували завдання для письмової роботи для оцінювання їхніх знань на уроках російської та української мови. Контрольні роботи були оцінені з погляду граматики, багато текстів – на найнижчий у радянській школі бал «двійку». Наприклад, твір учениці 2-го класу Бобрицької школи [Київська обл.] Євдокії Васюк від 16.03.1944 р., за який вона отримала «двійку», показує те, що вона виконала його на уроці російської мови. Як помилки їй зарахували не лише граматику, а й українські слова у фразях: «Немецкие оккупанты грабували селян ... знущались над нашим народом» [18, арк. 18–18зв]. Отже, на школярів було покладено подвійне навантаження – емоційне та навчальне. Вони були спочатку примушений згадати події війни, а потім стикнулись з формалізмом оцінювання знань граматики. Масштаб збирання спогадів на території України демонструє те, що не вчителі ініціювали процес, вони тільки організували його.

Іншим варіантом теми контрольної роботи була назва «Два роки німецької окупації» [5]. Заголовки контрольних робіт в архіві Миколаївської обл. мають ще більше варіацій назв: «Я ненавиджу німецьких загарбників», «Як німці в останні дні нас грабували», «Опис переживань учениці <...> під час окупації німцями м. Миколаєва», «Що я пережила за 2 роки та 7 місяців»,

«Що я пережив при німцях» [4] [*переклад з російської мови. – Авт.*]. Це могла бути інтерпретація самих учнів.

Важливим фокусом дослідження стане спроба оцінки реальності цих щирих, вимушених, нав'язаних, стереотипних та наповнених іншим емоційним або фактичним змістом спогадів. Досліджені записи були зроблені в Києві та Київській обл. в 1944–1946 рр. Водночас приклад Харківської обл. вказує на те, що там їх зафіксували ще 1943 р. – швидко після звільнення регіону від гітлерівців [1, с. 6]. Це стало можливим, зважаючи на швидке відновлення навчання. Процес був організований відповідно до Постанови РНК УРСР і ЦК ВКП(б) від 27.02.1943 р. «Про поновлення роботи шкіл в районах УРСР, звільнених від фашистських окупантів», згідно з якою діти мали якомога швидше приступити до занять у школах під контролем органів влади [29, с. 86].

Повоєнна загальноосвітня школа перебувала під ідеологічним контролем, а також стала однією з платформ для формування та трансляції радянського міфу про «вітчизняну війну». Учні 6-го класу середньої школи, 9-го та 10-го класів вечірньої школи (там мало бути багато повнолітніх, відповідно до профілю школи) та інших шкіл очевидно розуміли те, що завданням контрольної було не «згадати, щоб поділитись переживаннями», а «згадати, щоб засвідчити лояльність». Спогади об'єктивно мали бути вибіркковими без, наприклад, розповіді про навчання під час окупації, адже хоч якась частина учнів 1946-го року здобувала середню або професійну освіту в 1941–1943/44 рр. Тоді сутність середньої освіти «зводилася до створення середньої школи нового типу, яка б базувалася на ідеологічних та педагогічних принципах, притаманних нацистській Німеччині» [15, с. 307]. Наприклад, «народна школа у Харкові... (а з ним і усїєї України) мала охопити всіх українських дітей у віці від 6–7 до 14 років, хоча учнями першого класу могли стати 7–8-річні хлопчики та дівчатка» [15, с. 307]. Дійсно, Мосензова О. Т. – учениця 6-го

класу Бобрицької школи – писала: «...через німців були закриті школи, і через це я не займалась два роки. При них були відкриті школи так тільки до четвертого класу, і вчили в них дуже мало» [18, арк. 2]. Чи відвідувала дівчина навчання під час окупації, вона не написала. Окрім того, досить швидко, у грудні 1941 р., окупаційні органи почали відновлювати навчання в деяких середніх професійних училищах, технікумах, вузах і відкривати нові [14, с. 782]. На навчання до технікумів зараховувалися юнаки та дівчата віком 16–17 років, які мали зокрема і незакінчену середню освіту [14, с. 784]. Отже, в 1946 р. школи могли відвідувати підлітки та повнолітні, які навчалися в період окупації.

Загалом аналіз джерел дасть змогу зрозуміти «Що», «Як» і «Наскільки» (мали право офіційно) згадувати учні та з якого погляду. Наприклад, у своїй контрольній Важневич – учень/ця вечірньої школи написав/ла: «...запам'ятався мені один день, коли німці наказали усьому єврейському народу залишити свої домівки та йти на Тракторний. Це було взимку. Люди на санках везуть своє добро, а за санками йдуть діти. Холодно. Все це було жахливо. І всі ці люди йшли на смерть. Ні хто не повернувся з Тракторного» [17, арк. 5зв.–6]. Це опис подій на початку окупації Харкові, емоційний та відвертий, без приховування національності жертв під поняттям «радянські громадяни». На території тракторного заводу у Харкові євреїв – мешканців міста – з 14.02.1941 р. утримували два тижні до страти у Дрогобицькому яру. Масові розстріли цивільного населення тривали там у грудні 1941 – лютому 1942 рр. Відтак, цю контрольну роботу та можливо інші можна розглядати як джерела студій Голокосту, зокрема і щодо значно ширшої географії, ніж область, в архіві якої вони зберігаються. Окрім ґрунтовного дослідження теми, важливо також з'ясувати долю зібраних Комісією контрольних робіт та використання їхньої інформації, зокрема в комеморативних практиках. В радянському дискурсі Голокост, зокрема масові страти військовополонених та цивільного населення, а саме євреїв,

душевнихворих та інших жертв в Дрогобицькому яру, були забуті. Тільки в 1955 р. там встановили невеликий обеліск без згадування національної приналежності основної кількості жертв [9].

Список джерел та літератури

1. Війна очима дітей: зб. Харків: ФОП Тарасенко, 2013. 220 с.
2. Війна очима дітей. URL: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/427-p-viyna-ochoma-ditey.html>
3. Власенко С. Діяльність Комісії з історії Вітчизняної війни при АН УРСР щодо формування партизанських фондів. *Архіви України*. 2019. № 1. С. 102–117.
4. Война глазами николаевских школьников: путешествие в страшное прошлое. URL: <https://niklife.com.ua/citylook/38831>
5. Вони пережили нацистську окупацію. URL: http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1650&Itemid=73
6. Горобець О. Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР. *Український історичний збірник*. 2014. Вип. 17. С. 215–225.
7. Документальні виставки он-лайн. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/VVV-70/Mykolaiv/index.php?129>
8. Курносів А. Воспоминания-интервью в фонде Комиссии по истории ВОВ АН СССР. *Археологический ежегодник за 1973 г.* С. 118–132.
9. Мемориальный комплекс «Дрогобицкий яр». URL: <https://mykharkov.info/catalog/memorialnyj-kompleks-drobickij-yar.html>
10. Обласний архів. URL: <https://library.kr.ua/avtograf/archive/>
11. Перелік фондів ЦДАГО. URL: http://cdago.gov.ua/images/Perelik_fond2021.pdf
12. Письмові роботи учнів Чернігівської неповної середньої школи № 7. URL: https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/75_/19.php
13. Письмові роботи учнів шкіл Херсонської обл. «Що я пережив під час окупації». URL: https://portal.ehri-project.eu/units/ua-003302-p_3497?dlid=ukr
14. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою освітою в Україні (1942–1944). *Архіви окупації*. 1941–1944. Київ: Вид. дім КМА, 2006. С. 782–790.
15. Салтан О. Специфіка організації навчального процесу в народних школах Харкова <...>. *Сіверянський літопис*. 2018. № 1–2. С. 301–311.

16. Спогади очевидців про пережите в часи нацистської окупації Харківщини URL:
http://archives.kh.gov.ua/?page_id=21820
17. ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 253.
18. ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 255.
19. ЦДАГО України. Путівник. Київ, 2001. 495 с.
20. Шугай Я. Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932–1958): дис. ... канд. пед. наук. Херсон, 2019. 314 с.

СЕКЦІЯ 4

СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНА ІСТОРІЯ

Бривко Микола,
почесний краєзнавець Донеччини,
науковий співробітник
Національного історико-меморіального
заповідника «Биківнянські могили»

ОКУПАЦІЯ НАЦИСТСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ МІСТА СНІЖНЕ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ

«Жодна інша подія не ділить українське суспільство так глибоко і так гостро, як Друга світова війна. В Україні не бракує політичних сил, які спекулюють на таких поділах, замість того, щоб подолати їх. На жаль, дуже часто саме ці сили визначають характер і зміст публічних дискусій» [19, с. 3], саме так зазначали автори передмови збірника «Сучасні дискусії про Другу світову війну» (2012). Та від того мало що змінилося в історичному дискурсі, тому тема Другої світової війни, яка є трагічною сторінкою історії ХХ ст., є найбільш суперечливою дослідницькою темою. А відтак, необхідність локальних досліджень про події війни загалом, і нацистської окупації зокрема визначається потребою зрозуміти причини «різної пам'яті» різних регіонів України, не оминаючи й усні свідчення очевидців того часу.

Метою дослідження є представити напрями політики окупаційної адміністрації нацистських військ на прикладі міста Сніжне Донецької області під час Другої світової війни, ґрунтуючись на спогадах очевидців, які не зважаючи на значну суспільну активність українського народу, зберігають свою актуальність і дають змогу більш детально вивчати цю сторінку історії «малої батьківщини».

Серед академічних праць, які визначали основні напрями досліджень історії окупаційної політики нацистської Німеччини на Донеччині, важливо назвати праці А. Міхненко [9], П. Доброва та І. Тарновського [6], Т. Пентер і Д. Титаренко [11], книгу «Донеччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945. Відомі й невідомі сторінки історії» (2008) [7] та інші численні статті дослідників [4; 12; 20]. Проте не зважаючи на широкий контекст досліджень, безпосередньо вивченню історії окупації нацистськими військами міста Сніжне Донецької області в науковій літературі приділялася незначна увага науковців. Переважно це публікації місцевого краєзнавця Ф. Пруднікова за радянських часів [13], на сучасному ж етапі це праці членів місцевого осередку Національної спілки краєзнавців України, зокрема у книзі «Доленосна сніжнянська земля» (2011) [18], й низки інших публікацій в наукових виданнях України [2; 3].

Окупація міста Сніжне німецькими військами розпочалася 31 жовтня 1941 р. [5, с. 3; 21, арк. 213]. Цей момент запам'ятовувався мешканцю міста Пилипу Пилиповичу Серебрянському (1925 р. н.) так: *«У першій день окупації було дуже лячно, була велика ненависть до загарбників. Люди дізнавалися новини дуже швидко. Першими заїхали розвідники на мотоциклах, потім машини з солдатами. На радіаторах машин висіли протигази й шаблі. Рали розваги німці кидали хлопцям ломані або недокурени цигарки, а самі фотографували й насміхалися»* [22, с. 183]. Інший мешканець міста Іван Прокопович Покідченко в своєму щоденнику описував ситуацію в місті: *«2 грудня 1941 року на шахті населення з кожним днем зменшувалося. Стояли пусті будинки. Було двенадцятиквартирних, зараз їх нема. Німці їх зруйнували й побудували з них укріплення»* [10, с. 31].

Захопивши Донбас, як і усю Україну, німецькі війська почали наводити свій «новий порядок» за генеральним планом «Ост», що припускав знищення, онімечення й виселення слов'янських народів з

території і повну економічну експлуатацію. Ця політика базувалася на мріях німецької влади залишитися на тривалий строк в окупованих землях, на що вказували документи. В газеті «Правда» від 03 вересня 1943 р. писали: *«В ніч перед звільненням міста німці влаштували завали на шахтах, вибухи, пожежі. Вони не збиралися йти зі Сніжного. Солдати знайшли у типографії газети набір чергового номера зі зверненням німецького командування. Тут й бланки продовольчих карток на наступний рік: 200 грамів хліба працюючим на шахті»* [14, с. 1; 1, арк. 162].

Мешканка міста Марія Михайлівна Мілованова (1925 р. н.) згадує, що: *«...фашисти встановили свій порядок. Обирали кращі будинки й розселювали в них солдатів, а хазяїв виганяли на вулицю. Забирали у людей свиней, кур, корів, вистрілювали собак...»* [16].

Валентина Василівна Поповченко (1933 р. н.) своїми спогадами додає: *«...була ніч, по вулиці тарахтали брички й розмовляли німці. ... Через деякий час, чуємо, що хтось б'є ногою у двері. Відкрили двері, й увійшло троє німців, нічого не питаючи зразу обшукали хату. І сказали, що вони будуть тут жити, вони лягли на ліжко, а їй сказали, щоб вона спала де хоче, хоч на підлозі. [...] Їсти було ні чого, й вони змушували ходити по будинкам й просити їсти. Жили вони так деякий час, потім поїхали на фронт...»* [17].

Дізнатися про скрутне положення місцевих мешканців допомагають і спогади мешканця міста А. Коблова, який згадував: *«...мені було одинадцять років. [...] У пошуках їжі ми, хлопці, почали спілкуватися з ними [німцями]. Вони змушували приносити на кухню воду, мити автомашини, робити іншу працю. За це інколи давали шматочок хлібу й котелок супу [...] Риючись у смітниках, знаходили шкірку від ковбаси, голландського сиру, корку хліба, облизували банки з консервів»* [8, с. 2].

Одним з основних завдань окупаційної влади було відновлення й експлуатація промисловості й вугільних підприємств Донбасу. Для цього, як

і для побудови оборонних споруд, було мобілізовано певну кількість місцевих мешканців, які виконували ці роботи як трудову повинність.

Серебрянський Пилип Пилипович щодо цього згадував: *«У перші дні була організована молодь на риття окопів в районі шахти № 1 та селища Первомайка. Багато ховалися у шахтах, але за це могли розстріляти батьків. Так, мене, повернувши додому, забрала поліція й відправила на риття окопів. Жили в полі у палатках. Їли – 200 грамів хліба й горох з жучками»* [22, с. 183].

Цікавим доповненням є спогади Матвієнко Катерини Данилівни (1924 р. н.): *«...коли прийшли німці, почали старших на «окопи ганяти» й мене 15-ти річну дівчину теж. На Куйбишево ганяли, тоді фронт стояв, туди й ганяли на окопи, й 13-річних хлопців. Іноді й кулі над головою світіли... лячно, а куди дінешся. [...] Взимку шляхи почали чистити [...] Електрики не було, ніччю керосинки палили, лампи з гільз робили...»* [15].

Варто зазначити, запровадження трудової повинності працездатного населення окупаційна влада оголосила з перших днів свого панування. Поліцаї силоміць зганяли людей на шахти й інші роботи і змушували працювати. Зокрема підпільник, мешканець міста, Володимир Лата 14 листопада 1941 р. у своєму щоденнику писав: *«...Увечорі прийшов німецький солдат й сказав, щоб завтра вранці йшов на роботу. ... Вранці вийшов й пішов під «свічкою» гвинтівки працювати в Сніжному...»* [18, с. 81].

Подібна політика окупації нацистських військ не могла викликати спротив з боку місцевого населення, та вже 01 вересня 1943 р. місто Сніжне було звільнено.

Отже, наведені усні свідчення хоча і висвітлюють лише частину тих фактів з історії панування військ нацистської Німеччини у місті Сніжному, та дають змогу більш глибоко вивчити різні аспекти окупаційної політики на Донеччині часів Другої світової війни. Ці усні свідчення розширюють

уявлення про сутність «нової політики», яка проводилася на місцях в прифронтовій військовій зоні, розкриваючи усі жахіття Другої світової війни. Водночас, ця тема потребує додаткового дослідження в майбутньому не тільки на архівних документах, а й вже з більшим вивченням і використанням усних свідчень очевидців в конкретно-історичному локальному вимірі і місці.

Список джерел та літератури

1. Архівний відділ Сніжнянської міської ради. Ф. 60. Оп. 2. Спр. 69.
2. Бривко М. В. Нацистський окупаційний режим у місті Сніжне (Донбас). *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. 2015. Вип. 17. С. 104–118.
3. Бривко М. В. Політика «нового порядку» на прикладі міста Сніжне (за архівними матеріалами). *Acta studiosa historica: зб. наук. праць*. 2014. Число 4. С. 59–66.
4. Ветров І. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941–1944 рр.). *Пам'ять століть*. 2005. № 3–4. С. 194–207.
5. Галин Б., Денисов Н. По городам Донбасса. *Красная Звезда*. 1943. 09 сентября (№ 213). С. 3.
6. Добров П. В., Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): монографія. Донецьк: ДонНУ, 2008. 218 с.
7. Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории / ред. колл.: А. Л. Третьяк (председ.), В. П. Безродный, С. И. Масюченко. Донецк: Донеччина, 2008. 432 с.
8. Коблов А. Рубцы памяти. *Снежнянская жизнь*. 2006. 24 мая. С. 2.
9. Михненко А. М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни: монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2000. 153 с.
10. Олійников М. Савур-Могила. Донецьк: Донбас, 1969. 60 с.
11. Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / авт.-сост. Д. Титаренко, Т. Пентер. Донецк: Світ книги, 2013. 465 с.
12. Пентер Т. «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 34–41.
13. Прудников Ф. И. Саур-Могила: Путеводитель. Донецк: Донбас, 1979. 55 с.
14. Следы немецких злодеяний. *Снежнянская жизнь*. 2001. № 67. С. 1.
15. Спогади Матвейко Е. Д.

16. Спогади Мілованова М. М.
17. Спогади Поповченко В. В.
18. Судьбоносная снежнянская земля: (история города Снежное с древнейший времен) / Р. Ф. Огренич (глав.ред.), Н. В. Бривко, О. И. Бривко, В. В. Луцай, С. Е. Ермин, Ф. И. Прудников. Донецк: Юго-Восток, 2011. 184 с.
19. Сучасні дискусії про Другу світову війну: зб. наук. ст. та вист. укр. і заруб. Істориків / упоряд. та ред. мат.: Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканик. Львів: ЗУКЦ, 2012. 224 с.
20. Тарнавський І. Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених. *Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. (Донецьк)*. 2004. Кн. 11. С. 34–47.
21. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 200.
22. Шляхами подвигу й слави: сніжнянці на фронтах Великої Вітчизняної війни / автор. кол.: О. І. Бривко (вступ. сл.), М. В. Бривко (відп. ред.), О. М. Брославська, Н. П. Задорожня. Запоріжжя: АТ «Мотор Січ», 2012. 288 с.

Луговик Тетяна,
канд. іст. наук, завідувачка кафедри іноземних мов та
міжкультурних комунікацій
Гомельського філіалу Закладу освіти Федерації профспілок Білорусі
«Міжнародний університет «„МІТСО”»

ОГЛЯД ПРЕСИ ОКУПАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ ЧЕРНІГІВЩИНИ ТА ГОМЕЛЬЩИНИ НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТ «ВІСТІ ПРИЛУЧЧИНИ» ТА «МОЗЫРСКИЕ ИЗВЕСТИЯ»

У період німецької окупації газета була доступним та популярним джерелом інформації, тому роботі редакцій приділялася велика увага з боку німецької влади. «Видання преси було одним з напрямів «активної пропаганди», яка покладалася на спецпідрозділи, додані до кожної з груп армій вторгнення – так званих відділів пропаганди. Їхнє головне завдання – стежити за тим, щоб текст звітів і коментарів не шкодив інтересам Німеччини. Преса повинна справляти на населення заспокійливий вплив, утримувати від

актів саботажу. Якщо можливості стежити за пресою не буде, то робота газет і журналів має бути припинена» [1, с. 53–54]. Якою була регіональна політика преси покажемо на прикладі роботи редакцій газет «Вісті Прилуччини» на Чернігівщині та «Мозырские известия» на Гомельщині.

Газета «Вісті Прилуччини» виходила друком у 1941–1943 рр.; редакція знаходилася в м. Прилуки на вул. Констянтинівська, 78. Тираж газети нараховував від 4 030 до 6 050 примірників; виходила тричі на тиждень; у неділю та п'ятницю налічувала 2 сторінки, а в середу – 4. Причиною збільшення шпальт стала введена з 03 грудня 1941 р. рубрика «Літературна сторінка», де друкувалися твори письменників (В. Бездольного «Зимова лірика», Л. Шудрі «Юнь-літа», О. Нечая «На Дніпрі», М. Яворенка «Здрастуй, здрастуй, нова Україно!», П. Кітного «Шумлять мені сосни», Г. Вітер «Брехня», В. Чернець «Весна», Т. Чупринки «Привіт», Л. Удайського «В обіймах смерті»). Газета презентувала матеріали про події на фронті, в сільському господарстві, включала антисемітські статті. Головними рубриками були: «Повідомлення з Головної квартири Фюрера» («Повідомлення Німецьких Озброєних Сил»); «Події, присвячені земельному порядку та сільському господарству»; «Критика устрою, подій, культури тощо соціалізму»; «Повідомлення з фронту»; «Запрошення на роботи до Німеччини»; «Оголошення»; «Накази»; «Літературна сторінка»; «Інформація про театр, кінотеатр, німецьке дозвілля».

Штат редакції був укомплектований повністю, причому не лише українцями. Наприклад, Віталій Іванович Трибуховський, уродженець м. Слуцьк Мінської області – з січня / лютого 1942 р. був відповідальним секретарем, кореспондентом, літературним працівником газети. У вересні 1943 р. переїхав до Чернігова; в жовтні був призваний до Червоної армії. Після демобілізації, з лютого 1946 р. працював заступником відповідального секретаря, згодом – кореспондентом львівської газети «Вільна Україна». 10 червня 1947 р. Трибуховський був арештований за зносини з іноземною державою, антирадянську пропаганду та агітацію. Рішенням Чернігівського

обласного суду його засудили на 10 років виправних трудових таборів з позбавленням права переписки терміном на 5 років та конфіскацією майна. У «Вістях Прилуччини» писав під псевдонімами ВІРТ, ТРИБ, Т. Витольченко. Його статті мали різноплановий характер: характеристика господарської діяльності місцевого населення, настанови для них – «самовіддано працювати над відбудовою краю», хвалебні відгуки на адресу німецької армії та Гітлера тощо. В одній зі статей – «В тіні каштанів» – описав настрої виїжджаючої молоді: «На зеленому килимі, в тіні каштанів, танцює молодь. Різнокольорові стрічки жіночого українського одягу майорять в повітрі, наче метелики. Веселиться від'їжджаюча молодь перед будинком вербувальної комісії. Без перестанку грає духовний оркестр. А коли його звуки завмирають, на зміну їм приходять звуки гармонії. Молодий чорнобривий юнак з міцними м'язами плавно розтягує гармонь, наче бавлячись з нею, виводить швидкотемпний гопак, польку» [2]. У статті «Спільно будуймо нове життя» представив зміни в житті окупованих територій: «Німецькі визвольні війська прийшли на Україну, щоб разом з українським народом будувати Нову Європу. З того часу на звільнених українських землях почалося будівництво нового життя без комуністів і жидів. Закріпачений нарід вільно зітхнув; перед ним відкрилася широка перспектива найкращого майбутнього. Не тільки в сільському господарстві маємо велике покращення, але й у всій нашій промисловості» [2].

На шпальтах газети «Вісті Прилуччини» розміщали статті про події на сусідніх територіях, зокрема, в Білорусі. У травні 1942 р. замітка «Комітети допомоги в Білорусії» інформувала про діяльність Крайової Організації Допомоги (1941), завданням якої було «усунути недостачі, викликані радянським пануванням. Взимку організовано в багатьох містах та селах філії цієї організації, яка допомагає тисячам потребуючих. Білоруські вечори культури, театральні вистави та концерти приносять користь населенню. Великою популярністю користувався «Тиждень білоруської культури», де можна було почути білоруську музику, поезію та побачити народні танки» [3].

Невеличка стаття «Білорусь під знаком нового земельного ладу» у червневому випуску газети інформувала про «зміни на краще» в сільському господарстві: «Закріпачене та до останньої нитки знищене більшовицькими можновладцями населення Білорусії не знало жодної свободи думки та якої-небудь волі, на зібраннях населення обговорюють з великим зацікавленням нові закони згідно нового с-г ладу. Телеграми з подякою, які білоруське населення надіслало на адресу Фюрера, німецького народу та німецької цивільної влади в Білорусії, доказують якнайкраще про цю вдячність білоруського селянина та виявляють його радість з приводу розв'язання колгоспного невільництва» [4]. Очевидно, що ЗМІ Чернігівщини висвітлювали повсякдення на сусідніх територіях для популяризації окупаційної влади, навмисно ухилялися від надання достовірної інформації, що відповідало інтересам колоніалістів щодо повного контролю над «життєвим простором» окупованого населення.

Слушно зазначити відповідність «агітаційній меті» усіх газет на окупованих нацистами територіях. Рубрики видань на українських і білоруських теренах співпадали. Наприклад, у м. Мозир сучасної Гомельської області виходила газета «Мозырские известия». Редакція газети знаходилася в Мозирі по вул. Київська, 1. Автори статей підписувалися псевдонімами («Иван Иванов», «И. Готваник»), криптонімами («О. С.», «П. Б.», «С. Г.»). Презентуючи повідомлення про злочини більшовиків, «Мозирські відомості» інформували про НКВД та ЧК, які свавільно могли позбавити волі будь-яку людину. Статті такого характеру повинні були викликати незадоволення населення радянською системою та схилити його на їхній бік.

Про запровадження «нового земельного ладу» і пропагування нової влади через покращення життя місцевого населення, що є «целью германской власти», «Мозырские известия» розповідали майже в кожному номері: «Крестьянин опять становится настоящим крестьянином, работающим самостоятельно на собственной земле. Это станет возможно, если не вернется

большевизм» [6]. Схожа за змістом стаття «Новий земельний лад – дарунок селянству» у «Вістях Прилуччини»: «Створено базу для годівлі худоби і для забезпечення селянства продуктами скотарства, садівництва й городництва. Во ім'я справедливості забезпечено буде наділами присадибної землі на рівні з іншими також і тих селян, яких вигнала советська влада» [6]. Обидві статті презентували переваги німецького підходу господарювання і людяності над радянським, наводилися приклади позитивних змін у житті українців завдяки новій владі.

Антисемітизм був ще одним показником впливу окупаційної влади. Єврейське населення називали принизливими термінами, всіляко критикували: «Основами жидовства являются материалистические требования и корыстолюбие. В какой бы стране не селились жидаы в большом количестве, всюду это сопровождалось понижением нравственного уровня, уничтожалась мораль в торговле и систематически проводились в жизнь вредящие обществу эгоистические принципы» [8]. Антисемітські статті мали породити ненависть до євреїв, виправдати геноцид єврейського народу, свідками якого було населення окупованих територій.

Окупаційна преса сповіщала про гарне життя у Німеччині, щоб місцеві без страху їхали на роботу до країни окупанта, не піддавали сумніву, що з новою владою у них буде омріяне життя: «Кожне село виглядає, як місто, з затишними будинками; побудовані не так безладно, як у нас, а планово розташовані, як по шнуру; багато квітів прикрашають вікна і шляхи» [9]. Лист Сергія Михалюка батькам на Мозирщину за настроєм та метою співзвучний з попереднім матеріалом: «Сообщаю Вам, что я здоров. Встаю в 6 часов, завтракаю вместе со своими господами, кошу траву для лошади, прибираю все и иду в сад. В 10 часов идем на второй завтрак. В 1 час мы обедаем, в 4 часа снова к еде. Ужинаем мы в 8 часов, а в 10 часов идем спать. Мои хозяйева дали мне для работы брюки, два пиджака, деревянные башмаки и шапку, подарили мне еще две пары брюк, сюртук и еще одну пару шерстяных

носков. Везде царит чистота. В каждой комнате электрический свет и радио. Я имею вдоволь что есть и что пить, и сплю хорошо» [10].

Культурно-просвітницьке життя презентувала рубрика – інформація про театр та кіно, – де розміщувалися оголошення про репертуар, відгуки на перегляд фільмів, вистав, оцінки роботи акторського складу, керівника тощо. Оголошення вказують на те, що кінострічки прокручували кожного тижня по декілька сеансів, щотижня демонструвався новий фільм. Замітки про відкриття та діяльність бібліотеки, музею, театру, аматорських гуртків, просвіт вказують на певну зайнятість населення, умови його виживання у важкий воєнний період.

Отже, преса окупаційного періоду дає можливість прослідкувати події, які відбувалися на окупованих територіях, охарактеризувати різні сфери життя та діяльності місцевого населення. Потреба системного аналізу цієї інформації давно вже на часі: надзвичайно важливо заради правдивого висвітлення історії подій, вчинків і долі людей вивчати та оприлюднювати документи, які є джерелами періоду окупації. Зрозумілим є той факт, що діяльність колективу редакції, публікації газети постійно були під наглядом як окупаційної влади, так і радянських спецслужб. Не викликає заперечень твердження щодо великих збитків, які завдала нацистська окупація територіям: було знищено тисячі шкіл, навчальних посібників та літератури різних напрямів, а головне – психологічний тиск на всі вікові категорії населення призвів до тяжких наслідків. Виховання покірності місцян було головною метою німецького керівництва, а інтелектуальний розвиток дітей та молоді вважали зайвим для робочої сили. Водночас оцінка діяльності ЗМІ, культурно-просвітницьких осередків потребує уважного аналізу, розуміння, об'єктивної оцінки.

Список джерел та літератури

1. Черняков Б. Окупаційна преса райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.). Наукові записки. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 31. С. 51–68.

2. ТРИБ (Трибуховський В. І.). Спільно будуймо нове життя! *Вісті Прилуччини*. 27 грудня 1942. № 151. С. 1.
3. Комітет допомоги в Білорусії. *Вісті Прилуччини*. 27 травня 1942 р. № 60. С. 1.
4. Білорусь під знаком нового земельного ладу. *Вісті Прилуччини*. 10 червня 1942. № 66. С. 3.
5. Система советской кабалы. *Мозырские известия*. 6 июня 1943. № 15. С. 3.
6. Трудящему крестьянству – своя земля. *Мозырские известия*. 11 апреля 1943. № 7. С. 3.
7. Новий земельний лад – дарунок селянству. *Вісті Прилуччини*. 6 травня 1942. № 51. С. 4.
8. Пути иудейства к всемирному господству. *Мозырские известия*. 21 марта 1943. № 4. С. 3.
9. Листи, що потрапили до нас з Німеччини. *Вісті Прилуччини*. 14 лютого 1943. № 19. С. 1.
10. Письма из Германии. *Мозырские известия*. 4 июля 1943. № 19. С. 4.

Сухоручко Володимир,
аспірант факультету історії, політології і міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

СТЕФАНІЯ ПЕТРАШ-СІЧКО – УЧАСНИЦЯ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА (УЧХ)

Стефанія Петраш-Січко була однією із тих жінок, які мужньо боролися в умовах підпільної боротьби за незалежність України, ризикуючи своїм життям та здоров'ям. Народилася 1925 р. в с. Залуква на Прикарпатті в сім'ї Петраша Василя, колишнього учасника Українських Січових Стрільців, та Петраш Олександри, звичайної селянки. Родинне виховання Стефанії здійснювалося в патріотичному дусі. В 1938 р. дівчина вступила на навчання до Станіславської жіночої гімназії. Але початок радянсько-німецької війни кардинально змінив її життя. В 1941 р. Стефанія була прийнята в симпатки ОУН [4, с. 7, с. 25].

Жінки були важливою частиною українського руху опору. В ОУН було створено жіночу сітку, яка згодом була залучена до формування Українського Червоного Хреста (УЧХ) та відіграла важливу роль у його діяльності. Зокрема, УЧХ займався наданням допомоги пораненим учасникам УПА, дбав про систематичне поповнення запасів ліків і харчів, здійснював нагляд за медичним та гігієнічним станом війська і місцевих жителів, допомагав родинам загиблих упівців, надавав допомогу особам, які постраждали внаслідок радянських репресій. Головою підпільного Українського Червоного Хреста була Катерина Зарицька, псевдо – «Монета» [3, с. 32].

Сестра Стефанії – Петраш Ольга також була учасницею ОУН, за що була заарештована радянськими каральними органами. Через це арештували й Стефанію Петраш-Січко 24 серпня 1944 р., але через 6 днів її було звільнено з-під варти [4, с. 31–32]. З архівних матеріалів Івано-Франківського КДБ відомо, що з жовтня 1944 р. Стефанія Петраш-Січко стала учасницею ОУН. Прийняла її до ОУН учасниця цієї організації «Звенислава» (Марія Лаврів-Скрентович), яка присвоїла Стефанії псевдо «Марійка». Стефанія мала зустрітися з районною провідницею «Смерекою» (Павликевич Ірина) в с. Перерісль, щоб отримати завдання щодо діяльності в УЧХ, адже саме вона займалася формуванням осередків УЧХ. Однак зустріч не відбулася, адже учасниця ОУН під псевдо «Фортуна» повідомила, що «Смерека» потрапила під засідку енкаведистів в с. Кривець, внаслідок чого загинула [1, арк. 18–21]. У вересні 1945 р. Стефанія разом з учасницями жіночої сітки ОУН «Галиною» та «Дариною» переїхали до с. Гвізд, де зв'язалися з станичною ОУН «Воля», котра дала розпорядження зібрати ліки, лікувальні трави та декілька кілограмів вершкового масла [1, арк. 21].

Стефанія Петраш-Січко також виконувала функції заступниці районного проводу Солотвинського ОУН в жіночій сітці. Вони разом з районною керівницею Солотвинської жіночої сітки ОУН по кличці «Галина»,

займалися збором цілющих трав на Солотвинщині задля виготовлення ліків. В жіночій сітці ОУН Стефанія перебувала до грудня 1945 р., адже тоді жіноча сітка ОУН була ліквідована з огляду на репресії радянських каральних органів влади. З січня до лютого 1946 р. Стефанія переховувалася в своєму селі Залуква від переслідувань радянських каральних органів та перебувала на нелегальному становищі [1, арк. 26, 43].

Однак 20 лютого 1946 р. Стефанія була заарештована п'ятьма червоноармійцями та одним працівником НКВС Галицького районного управління [1, арк. 52]. У своїх спогадах Стефанія зазначала, що під час арешту її піддавали тортурам працівники НКВС, але їй вдалося їх витримати. Начальник Галицького НКВС Полянов особисто бив пряжкою від ремня Стефанію по голові, а працівник Галицького НКВС Кузнецов катував її шомполом попід коліна і головою до стіни. За три тижні перебування під арештом в нелюдських умовах Стефанія захворіла на тиф. [4, с. 42–43]. Оскільки працівники каральних органів не змогли вибити з неї необхідні свідчення, через місяць була Стефанія звільнена з-під арешту [1, арк. 22].

Після звільнення Стефанія повернулася до свого рідного села Залуква і відновила навчання у вечірній школі в Галичі, щоб згодом продовжити навчання в університеті. У червні 1947 р. вона відновила зв'язки з українським підпіллям. 30 червня 1947 р. у Стефанії мав бути випускний вечір у школі. Того ж дня вона мала доручення від сотенного УПА «Чорного» передати документи (естафети) [4, с. 44] одній дівчині в центрі Станіславова (Івано-Франківська) поблизу ратуші о 10 годині ранку, однак ця дівчина так і не прийшла на зустріч. Отож, Стефанія вирішила повернутися додому, проте по дорозі додому була заарештована працівниками МДБ [1, арк. 24] і 02 липня 1947 р. проти неї було порушено кримінальну справу за статтями 54-1 «а» і 54-11 кримінального кодексу УРСР «контрреволюційна діяльність» та «зрада батьківщини» [1, арк. 61].

Слідство щодо неї здійснювали працівники радянських каральних органів: начальник слідчого відділу підполковник Єршов, заступник голови МДБ в Станіславській (Івано-Франківській) області, капітан Плохой, лейтенант МДБ Івлєв, лейтенант Чеканов [1, арк. 2, 3, 48]. Стефанія Петраш-Січко у своїх спогадах зазначала, що працівники радянських каральних органів всіляко знущалися з неї та застосовували тортури. Зокрема, проводили нічні допити, щоб не дати їй заснути, вони сильно штовхали Стефанію та били її між ребрами [4, с. 47–48].

Радянські каральні органи змогли викрити її діяльність за допомогою свідчень учасниці ОУН «Гульнари» (Владимирова Катерина), уродженки Херсонської області с. Новомиколаївка [2, с. 32]. В підпіллі ОУН вона перебувала з вересня 1943 р. Деякий час була станичною жіночої сітки ОУН в с. Жураки та мала псевдонім «Козачка», з кінця листопада 1943 р. до лютого 1944 р. очолювала ОУН в с. Жураки вже під псевдо «Гульнара», а згодом стала пропагандисткою ОУН в Надвірнянському та Станіславському провіді ОУН [1, арк. 44]. Вона була на очній ставці зі Стефанією. «Гульнара» та Стефанія декілька разів зустрічалися в с. Перерісль, і вони знали одна одну. За свідченням «Гульнари», «Марійка» (Стефанія Петраш-Січко) займалася заготівлею ліків, харчів та лікувальних трав [1, арк. 45–46]. Однак, цілком можна припустити, що ці покази в «Гульнари» вибивали під тортурами і під тиском працівників Станіславського МДБ, адже вона, як і Стефанія, перебувала під арештом, а 24.09.1947 р. вироком військового Трибуналу МВС Станіславської (Івано-Франківської) області засудили «Гульнару» на 25 років позбавлення волі суворого режиму і 5 років із позбавленням прав і конфіскацією майна [2, с. 32].

Радянські каральні органи репресували також і Стефанію Петраш-Січко вироком військового Трибуналу МВС Станіславської (Івано-Франківської) області від 23 жовтня 1947 р. Її було визнано винною за

статтями кримінального кодексу УРСР 54-1 «а» і 54-11 «контрреволюційна діяльність» і «зрада батьківщини» та покарано 10 роками позбавлення волі з конфіскацією майна і 5 років з позбавленням прав [1, арк. 73]. Судове засідання було закритим та проводилося без участі сторони захисту (адвоката) та обвинувачення (прокурора), а Стефанії не дали можливості сказати останнє слово. Працівники суду не йшли в дорадчу кімнату для прийняття рішення, а одразу оголосили вирок [4, с. 53]. Отже, в Радянському Союзі не було незалежного слідства і судового процесу, це були каральні органи, які ставили за мету репресувати людей, котрі були противниками тоталітарного режиму. Відомо, що Стефанію Петраш-Січко реабілітували 19 грудня 1991 р. відповідно до закону від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [1, арк. 79].

Отже, виховання в патріотичному дусі сприяло формування у Стефанії Петраш-Січко активної громадянської позиції. Вона не залишилася байдужою та намагалася допомогти українському підпіллю в боротьбі проти радянської репресивної системи. Незважаючи на свій юний вік, відсутність спеціальної медичної освіти, вона намагалася забезпечити постачання ліків, лікувальних трав та харчів не тільки для потреб УПА, а й для цивільних жителів Прикарпаття. Стефанія, як і багато інших учасниць Українського Червоного Хреста, вклала свою важливу лепту в роботу цієї організації, за що радянські каральні органи влади тричі арештовували Стефанію, піддавали її тортурам та засудили її на закритому судовому процесі, а фактично – на судилищі без адвокатів та прокурорів. Військовий Трибунал МВС Станіславської області виніс їй жорстокий вирок у вигляді 10 років позбавлення волі суворого режиму, однак не зламав її опозиційні переконання щодо радянської тоталітарної системи.

Список джерел та літератури

1. Архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області Справа № 7013-П. 79 арк.

2. Ільницький В. Участь представників східної України у національно-визвольному русі на теренах Карпатського краю ОУН (1945–1954). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 9. С. 24–41.

3. Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття. *Український визвольний рух: наук. зб. (Львів)*. 2004. Збірник 3. С. 30–38.

4. Три повстання Січків: у 2 т. Т. 1: Спогади Стефанії Петраш-Січко. Документи / ред.-упорядн. В. В. Овсієнко. Харківська правозахисна група; Харків: Фоліо, 2004. 256 с.

СЕКЦІЯ 5 КУЛЬТУРА І ВІЙНА

Ахновський Денис,
здобувач вищої освіти
факультету історії та міжнародних
відносин
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ВІДОБРАЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО СПОРЯДЖЕННЯ ТА ОЗБРОЄННЯ НА КАРТИНІ ПОЛЬСЬКОГО ХУДОЖНИКА-БАТАЛІСТА ЄЖИ КОССАКА «БИТВА ПІД КУТНО»

На сьогодні в усьому світі актуальними є дослідження не лише історії, але й історіографії та історіософії, так званої суспільної історії (фолькхісторі) – дослідження розуміння народу і поглядів народу тієї епохи на історію. Художні твори є дуже цінним історичним джерелом не тієї епохи, яку вони описували, а тієї, в якій були створені. В них є багато викривлень: як свідомих, так і несвідомих, і часто історики не приділяють багато уваги дослідженню цих викривлень і причин їхнього виникнення. У кращому разі вони лише констатують історичні неточності, але не заглиблюються в причину, тому ця тема не дуже досліджена.

Через особливість теми дослідження у роботі використано переважно візуальні джерела. Творчість Єжи Коссака досліджено у працях Ю. О. Бірюльова [1], Г. Возняк-Ковалик [2], О. Храпачова [5]. Військове спорядження та озброєння часів Другої світової війни описано П. Н. Сергєєвим [3], Л. П. Кривизюком, О. О. Юрчуком [4] та іншими вченими. Однак, дослідження історичних неточностей та причин їхнього виникнення на польських картинах батального жанру залишаються поза межами уваги українських та зарубіжних вчених.

Метою дослідження є аналіз відображення військового спорядження та озброєння на картині польського художника-баталіста Єжи Коссака «Битва під Кутно», пошук історичних неточностей та помилок, свідомих і несвідомих історичних викривлень, їхніх причин і наслідків.

Син відомого польського художника Войцеха Коссака, Єжи, був художником-баталістом. Коли вперше, у віці 20 років, Єжи презентував свої роботи на виставці у 1911 р., у Варшаві вийшла стаття «Спадок таланту і третій Коссак». Як і батько, польський патріот відображав сучасні йому польські перемоги. Епічне полотно «Битва під Кутно» Єжи Коссак написав у 1939 році, перемалювавши його у 1943.

Обидві картини розповідають про міфічний епізод Другої світової війни: «атака польської кавалерії на німецькі танки». В основу міфу покладено реальну подію – бій під Кроянтами (Кутно), що сталася 01 вересня 1939 року між 18-м Померанським уланським полком з польського боку і 76-м піхотним полком з німецького боку. Польські війська атакували німецьку піхоту і звернули її до втечі, але були розбиті підкріпленням у вигляді 20-го розвідувального підрозділу, який вчасно підійшов на допомогу і мав на озброєнні бронемашини. Після битви та огляду тіл загиблих, німецькі військові доповіли про те, що поляки на конях атакували танки шашками та списами. Про це писали італійський журналіст Індро Монтанеллі та німецький генерал Гайнц Гудеріан. Німецькі війська пояснювали цю подію так: «польські улани прийняли танки за макети і вирішили, що вони не становлять для них загрози», і ця версія малоімовірна. Дійсно, різні країни використовували макети під час Другої світової війни, наприклад, у США існував 23-тій спеціальний підрозділ, єдиним завданням якого було вводити в оману ворожі війська за допомогою дерев'яних та резинових макетів військової техніки. Але варто зазначити, що німці не дуже широко використовували таку тактику. До того ж, польські війська чудово знали, як боротися з танками. У них на озброєнні були протитанкові рушниці *Karabin przeciwpancerny wz.35* та гармати.

Німецька пропаганда використовувала цей міф для своїх цілей, але самі поляки перетворили його на приклад уланської хоробрості та героїзму. На картині Єжи Коссака якраз зображений такий романтизований варіант.

Перша історична неточність, яка одразу впадає в очі, – це німецькі танки. Після розгляду їхніх силуетів стає зрозуміло, що зіставити їх з якимось реальним прототипом неможливо. Найбільш схожими на намальовані в реальній історії були «Фіат-2000» та «Гротте», про існування яких автор скоріше за все навіть і не знав. Треба зазначити, що Єжи Коссак прислухався до конструктивної критики своєї картини, і у 1943 р. створив другу версію свого твору. Головною відмінністю перемальованої картини є німецькі танки. На виправленій версії 1943 р. намальовані англійські «Матільди». А12, також відомі як Mk.II або «Матильда II» – це танк, який вироблявся протягом 1937–1943 рр. та стояв на озброєнні Великої Британії та країн Співдружності, таких як Австралія. У німецькій армії 1939 р. їх не було. На озброєнні тогочасного панцерваффе були Pz Kpfw I, Pz Kpfw II, Pz Kpfw 35(t), Pz Kpfw 38(t), Pz Kpfw III та Pz Kpfw IV.

Причина цієї історичної похибки полягає в тому, що автор на момент створення картини мешкав у країнах Співдружності, отже, використовував як референс те, що бачив. У реальній події, що покладена в основу картини, брав участь 20-й розвідувальний підрозділ, який мав при собі здебільшого бронемашини типів Sd.Kfz.222 та Sd.Kfz.231.

Потрібно також зазначити, що на картині версії 1943 р. були змінені не тільки танки, а й уніформа польських вояків. На першій картині вони зображенні у касках M1915. Ця каска також відома як «адріанівка» на честь свого творця, французького генерала Луї Огюста Адріана, у 1939 р. широко використовувалася серед польських кавалерійських та артилерійських частин. На виправленому варіанті польські вояки зображені в іншому головному уборі – в конфедератці. Конфедератка (серед поляків більш відома як рогатівка) – головний убір, схожий на пілотку, дуже популярний у польських військах.

На картині «Битва під Кутно», причому на обох варіантах картини, присутній вояк, який цілиться з револьвера в оглядову щілину німецького

танка. У револьвері легко можна впізнати наган. На озброєнні польського війська у 1939 р. перебувало одразу дві версії цієї зброї: царські нагани зразка 1895 р. та польська модифікація «Nagant NG wz.32», які вироблялися з 1932 по 1935 рр. в місті Радом для потреб війська і поліції.

За спинами польських вояків можна бачити гвинтівки. У час, зображений на картині, на озброєнні у польських військових частин перебували Kb wz.98a та Kbsp wz.38M. Перша, розроблена на базі німецької гвинтівки Gewehr 98. Kbsp wz.38M, була самозарядною гвинтівкою, розробленою Юзефом Марошеком, судячи з її вигляду можна зробити висновок, що на картині представлено не Kbsp wz.38M, а Kb wz.98a. Отже, гвинтівка Kbsp wz.38M ніяк не може бути тією зброєю, що представлена на картині, оскільки там був довгий магазин, що виступав далеко з корпусу та багато металевих деталей. Зброя, що представлена на картині, повністю має корпус з деревини, вона довша, ніж Kbsp wz.38M, і не має такого магазину, що стирчить.

Головною зброєю поляків на картині є шаблі і списи. Якщо шаблі під час Другої світової війни деякі країни все ще використовували, хоча і як парадну зброю, то списи ще задовго до початку війни відійшли в минуле. Але, оскільки картина зображує міфічний епізод, а в легенді йшлося про атаку польської кавалерії саме зі списками і шаблями, саме тому Єжи Коссак зобразив їх на своїй картині.

Отже, картина Єжи Коссака «Битва під Кутно» є цікавою тим, що зображує абсолютно міфічний епізод, вона абстрагована від реальної історії. Міф, створений німецькою пропагандою з метою «очорнення» польської сторони, поляки перевернули на контрпропаганду і почали використовувати цей міф для демонстрації своєї хоробрості. Потрібно пам'ятати, що картина створювалася Єжи Коссаком у важкі для Польщі часи; сам Єжи перебував в екзилі, що також наклало свій відбиток. На версії 1939 р. проблема з танками пов'язана з відсутністю референсів. Уніформа та зброя зображені достатньо достовірно, у той час як танки – неіснуючі і нелогічні. На картині 1943 р. проблема «незрозумілих танків» зумовлена тим, що художник почав

використовувати референси, але він не мав доступу до німецьких танків і використовував ті моделі, які бачив. Отже, проаналізувавши картину Єжи Коссака «Битва під Кутно», можна дійти до висновку, що озброєння на ній відображено доволі достовірно, на відміну від іншого військового спорядження.

Список джерел та літератури

1. Бірюльов Ю. О. Коссака Єжи. *Енциклопедія Сучасної України*: у 30-ти т. / ред. кол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=3899
2. Возняк-Ковалик Г. ABC польської культури: Коссаки – дід, батько і син. *Monitor Wołyński*. 2018. 27 липня. URL: <https://monitor-press.com/ua/extensions/statti-ua/6694-21408.html>
3. Сергеев П. Н. Матильда. Британский пехотный танк. *Военные машины*. 2004. Вып. 100. 64 с.
4. Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра: монографія / Л. П. Кривизюк, О. О. Юрчук. Львів: Ліга Нова, 2014. 362 с.
5. Храпачов О. Історичний аспект живопису. *Українська академія мистецтва*. 2016. Вып. 25. С. 86–95.

Дударчук Любомир,
аспірант ВНУ ім. Лесі Українки,
молодший науковий співробітник
науково-експозиційного відділу давньої,
середньовічної та нової історії Волині
Волинського краєзнавчого музею

ОБРАЗ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ В «ПОДОРОЖНЬОМУ НОТАТНИКУ» АНАТОЛІЯ ДУБЛЯНСЬКОГО

Період нацистської окупації України ознаменувався значними змінами в усіх сферах суспільного життя. Не минули вони й генеральну округу «Волинь–Поділля». Впродовж 1941–1944 рр. політика німецької

адміністрації на цих теренах була спрямована на максимальний визиск економічного, людського та культурного потенціалу регіону для потреб Третього Райху. Задля досягнення цієї мети застосовувалися різні засоби – терор, фізичне насильство та репресії. Однак поряд із вищеперерахованими, часто використовувалася і пропаганда у засобах масової інформації, яка змальовувала позитивні зміни після встановлення нацистської влади, досягнення останньої у різних сферах суспільного життя, зображувала вояків Німеччини як визволителів місцевого населення від «жидо-більшевицького режиму».

Інколи з пропагандистською метою окупаційна адміністрація організувала поїздки діячів культури, представників місцевої влади та інтелігенції до Німеччини. Про одну з таких газета «Український голос» повідомляла у жовтні 1943 р. Тоді з Луцька виїхало на екскурсію 12 осіб – редакторів газет та районних шефів, подорож яких мала тривати два тижні [1, с. 4]. Зокрема був і Анатолій Дублянський – співробітник згаданого часопису. Після повернення до Луцька він описав свої враження від мандрівки в «Українському голосі» в рубриці «З подорожнього нотатника». Ці матеріали виходили друком у період з 11 листопада по 23 грудня 1943 р. і є інформативним історичним джерелом – містять детальні описи самої мандрівки, міст та сіл, німецьких підприємств тощо.

Автор у своєму тексті здебільшого акцентує на речах, які характеризують Німеччину з позитивного боку – вже у першій публікації, опинившись у Берліні, звертає увагу на чималу кількість людей на залізничному вокзалі, які спокійно, не штовхаючись, йдуть у своїх справах, прицьому зазначивши про відсутність «...характеристичного для наших (українських – *Л. Д.*) земель у подібних обставинах гармидеру, лайки, непорозумінь». Зауважимо, що цей прийом – порівняння особливостей побутового життя в Райху і Україні (з наголошенням на тому, що на батьківщині Дублянського все набагато гірше), він використовує регулярно. Імовірно, це робилося для того, аби змалювати німців як цивілізовану і

висококультурну націю, на яку його співвітчизникам варто рівнятися. У згаданій публікації автор наголошує на високому рівні розвитку тамтешніх сіл – на це вказують добре оброблена земля та цегляні будинки («село важко на перший погляд відрізнити від малого міста») [2, с. 3].

Наступним населеним пунктом, який відвідали екскурсанти, був Кведлінбург – невеличке містечко з населенням 30 тис. осіб. Тут А. Дублянський виокремлює кілька моментів: 1) давню і цікаву минувшину Кведлінбурга, де «багато будинків ... має свою історію, або зв'язані з якимось історичним фактом», називає його містом-музеєм; 2) наявність тут великих насінневих фабрик – цей факт робить місто важливим промисловим центром. Для підсилення вражень читачів автор вдався до згаданого вище прийому порівняння-протиставлення, зауваживши, що вітрини багатьох крамниць такі, які в Україні можна побачити лише у великих містах, а також наголосивши на архітектурній привабливості Кведлінбурга («нема тих тендітних будинків неестетичного вигляду, що в нас. Кожен будинок, коли не тішить вашого ока своєю історичною романтикою і красою, то ... виявляє доцільність і гармонію») [3, с. 3].

Ще одна проблема, порушена Дублянським під час відвідин Німеччини – становище тамтешніх працівників. Він звертає увагу на комфортні побутові умови – нові чисті будинки (побудовані націонал-соціалістичною владою) з гарними меблями, а також на те, що сплачуючи щомісячні внески, робітники мають змогу викупити ці помешкання [4, с. 3]. Це, а також інформація про зустріч з українськими робітниками (у Кведлінбурзі), що розповіли про працю, якою задоволені [3, с. 3], імовірно, використовувалася з метою вербування місцевого працездатного населення для його виїзду на роботу до Німеччини. Особливої актуальності ця проблема набула з огляду на те, що восени 1943 р., коли ці матеріали були опубліковані: а) Вермахт зазнав низки поразок в німецько-радянській війні, а відтак потребував значної кількості нових робітників у промисловості і сільському господарстві для забезпечення усім необхідним своїх військ; б) кількість

місцевих жителів, які добровільно погоджувалися виїхати на роботу до Райху, суттєво зменшилася, що було наслідком репресивної політики окупаційної адміністрації на цих теренах.

Ще одна характерна риса Німеччини, на думку А. Дублянського, – високий рівень промислового розвитку. Особливу увагу на це звернуто у публікації від 21 листопада 1943 р. під назвою «Серед музики машин», де автор розповідає про мандрівку в містечко Ашерслебен, віддалене від Квелінсбурга на 24 км. Незважаючи на свої незначні розміри (33,5 тис. мешканців), місто постає як важливий промисловий центр – на це вказують декілька тамтешніх фабрик. На першій, яку відвідали екскурсанти, виготовляли пакувальний папір для споживчих товарів. Звернута увага на добре технічне устаткування підприємства (наявність палітурного цеху, значної кількості друкарських машин), а також на його чималі розміри («...в нас заболіли ноги, доки ми перейши всі галі цієї багатоповерхової фабрики»). Наголошує автор на тому, що 20 % тамтешніх працівників – робітники зі Сходу, які не лише живуть у добрих побутових умовах, а й мають близькі взаємини з їхніми працедавцями. Наступними локаціями для відвідин стали учнівські верстати при механічній фабриці Біллітера і Клюнца, а згодом і сама фабрика. Показово, що Дублянський тут інформує про 70 робітників зі Сходу, акцентуючи увагу на тому, що: а) 25 із них нещодавно були відзначені за сумлінну працю; б) на думку директора, працівники зі східних територій є найкращими [5, с. 2].

Місто Дрезден, яке екскурсанти відвідали наступним, описано в «Подорожньому нотатнику» як важливий культурний осередок. Звернуто увагу на тамтешню архітектуру – площу А. Гітлера, будівлю опери, виконану в стилі італійського ренесансу, а також на знамениту Дрезденську картинну галерею (найціннішим експонатом якої є «Сікстинська Мадонна» Рафаеля). Однак найцікавішою будівлею міста, на думку Дублянського, є Цвінгер – палац-павільйон, збудований у

бароковому стилі, де міститься чимало музеїв. Читачі з оповіді можуть дізнатися і про велику бібліотеку міста, в якій зберігається 1 млн 800 тис. книг [6, с. 2]. Всі ці акценти витворюють образ Німеччини як висококультурної країни, де дбають про розвиток архітектури, мистецтва та освіти. Окрім вищезазначеного, автор стверджує, що екскурсанти під час відвідин Дрездена не зустріли жебраків чи бідних людей («цього в Німеччині нема»). Особи похилого віку та люди з інвалідністю перебували у спеціальному закладі і утримувалися коштом держави [7, с. 2]. Такі описи були покликані сформувати у свідомості українців уявлення про Райх як заможну державу, яка дбає про соціальне забезпечення своїх громадян. З такою метою, імовірно, було опубліковано і статтю «Бресляу і його околиці», в якій А. Дублянський описав тамтешні дитячі будинки – заклади, де утримувалися діти, коли їхні батьки працювали на роботі. Цікаво, що їхня мережа у місті була дуже розгалуженою – нараховувала 120 таких будинків, в яких перебувало близько 8 тис. дітей [8, с. 2].

На завершення своєї подорожі екскурсанти побували в столиці Німеччини – Берліні, що автор описує у двох останніх статтях «Подорожнього нотатника». З-поміж іншого, вартими уваги є пасажі А. Дублянського, присвячені воєнній тематиці. При цьому автор, на наш погляд, торкається цієї проблематики дещо тенденційно – описує відвідини пам'ятника невідомому солдатові, де жителі та гості міста мають змогу вшанувати пам'ять вояків, «...що віддають своє життя за батьківщину в боротьбі з жидо-більшевизмом і плютократією» [9, с. 3]. Такі реверанси і демонстрація лояльності до Вермахту були зумовлені часом, коли вони писалися, а також обставинами, в яких перебував автор.

В останній статті А. Дублянський звертає увагу на: а) Берлін як поліетнічне місто, в якому можна почути різні мови, спів українських пісень і російських частушок; б) дисциплінованість жителів; в) матеріальну рівність серед місцевого населення («якоїсь різниці в помешканнях цих людей різних

професій ми майже не помітили»); г) достатнє забезпечення продуктами населення міста [10, с. 2–3]. Можна припустити, що Берлін екскурсійна група відвідала останнім перед поверненням в Україну не випадково – в такий спосіб організатори поїздки намагалися справити на подорожуючих якомога сильніше враження, адже столиця була великою за розмірами, із гарною архітектурою та добре облаштованою.

Отже, можемо констатувати, що «Подорожні нотатки» А. Дублянського, які були опубліковані в «Українському голосі», вирізняються своєю інформативністю. Вони містять чимало даних про нацистську Німеччину – опис її міст та сіл, архітектурних будівель та історико-культурних пам'яток. Окрім цього, є відомості про тамтешні промислові фабрики, звернуто увагу на матеріальне становище місцевого населення та особливості його менталітету. Окремі фрагменти тексту присвячені проблемі острабайтерів – описано їхні умови праці, а також взаємини з німецькими працедавцями. Однак варто зауважити, що значна кількість інформації у «Подорожньому нотатнику» є дуже тенденційною, поданою однобоко, що зумовлювалося обставинами, в яких писав автор. Це потрібно враховувати при опрацюванні цього історичного джерела.

Список джерел та літератури

1. *Український голос*. 1943. 21 жовтня. С. 4.
2. *Український голос*. 1943. 11 листопада. С. 3.
3. *Український голос*. 1943. 14 листопада. С. 3.
4. *Український голос*. 1943. 18 листопада. С. 3.
5. *Український голос*. 1943. 21 листопада. С. 2.
6. *Український голос*. 1943. 28 листопада. С. 2–3.
7. *Український голос*. 1943. 3 грудня. С. 2.
8. *Український голос*. 1943. 12 грудня. С. 2–3.
9. *Український голос*. 1943. 19 грудня. С. 3.
10. *Український голос*. 1943. 23 грудня. С. 2–3.

Красніков Юрій,
здобувач СО «Магістр» гуманітарно-економічного факультету
Бердянського державного педагогічного університету

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ОУН І УПА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: БОФОНИ

Діяльність ОУН і УПА до карколомних для України подій 2014 р. сприймалася суспільством дуже неоднозначно. Проте з початком російської агресії на Сході України прихильників, а передусім дослідників ОУН і УПА, нарешті стало більше. Відтак постала проблема відновлення історичної правди про український визвольний рух середини ХХ ст., особливо з метою підняття бойового духу нації. Тема бофонів є надзвичайно цікавою для всебічного дослідження українського повстанського руху в період Другої світової війни та післявоєнних років.

Бофони, які не було емітовано серед населення, ставали переважно частиною архівів ОУН і УПА. Такі архіви повстанці ховали в металевих бідонах (для зберігання молока), які у разі небезпеки закопували в землю. Враховуючи це, частина надбання визвольного руху, яка досі не була знайдена та досліджена, з кожним роком псується через неналежні умови зберігання, а отже поступово стає недоступною для аналізування, інша ж вже є назавжди втраченою. Існує гостра необхідність опрацювання всієї знайденої джерельної бази ОУН і УПА з метою уточнення невідомих досі фактів, що можна зробити завдяки відкритості державних архівів України для наукового середовища та всіх зацікавлених.

Практична значущість роботи полягає в тому, що отримані результати дослідження можуть бути використані для подальших наукових напрацювань та в навчальному процесі, зокрема під час викладання історичних дисциплін у закладах вищої освіти, а також при створенні музейних експозицій.

Метою дослідження є здійснення комплексного історичного та культурологічного аналізу бофонів, змінення кута зору на діяльність ОУН і

УПА з військово-політичної складової на культурну шляхом репрезентації грошових документів повстанців, насамперед як мистецьких творів, а також подальше розкриття невідомих сторінок історії визвольного руху.

Бофони (рідше бефони, біфони, буфони) – паперові грошові документи ОУН і УПА із зазначенням номіналу або без, які містили атрибути держави та символіку ОУН, а також зображення сторінок історичного минулого та сьогодення українського народу під час національно-визвольних процесів. Походить назва від скорочення слів: «Бойовий фонд».

Населення отримувало грошові документи за добровільну допомогу повстанцям готівкою, харчами, одягом, реманентом або за примусово стягнений контингент. Цивільні сприймали їх як квитанції, жетони, а також облігації, оскільки уповноважені керівництвом ОУН і УПА розповсюджували бофони, обіцяючи, що після здобуття Україною незалежності влада відшкодує всі кошти.

Окрім основного призначення – створення та постійної підтримки фінансової бази для діяльності ОУН і УПА – бофони несли в своїх сюжетах ґрунтовне агітаційно-пропагандистське навантаження. З часом вони трансформувалися від посвідок або незграбних імітацій грошових знаків до підпільних мистецьких шедеврів. Відомими науковцям авторами бофонів були: Ніл Хасевич, Іван Багряний, Петро Обаль та інші митці.

Деякі бофони ОУН і УПА стали високохудожніми творами у галузі образотворчого мистецтва, що вони не тільки сприяли надходженню коштів для боротьби повстанців проти окупантів, а й викликали неабияке занепокоєння у противників незалежності України, оскільки поширення друкованої продукції серед населення було небезпечнішим за збройний опір підпілля.

Виготовлення бофонів, від проектування до друку, відбувалося в підпільних умовах, що додає їм особливої культурної цінності. Здебільшого їх створювали за допомогою деревориту, себто техніки гравюри на дошці з дерева. Кліше робили з вишні, груші, липи та інших

порід дерев. Папір та фарбу добували різними шляхами, переважно – здійснювали напади на типографії, склади та магазини, де реквізували все необхідне.

Культурна складова діяльності ОУН і УПА розкриває прихильників Української Самостійної Соборної Держави з іншої сторони – не лише як вояків та політиків, а і як видатних і талановитих діячів різних сфер мистецтва, зокрема образотворчого. Цей факт є вагомою перевагою при висвітленні життя повстанців, де культура була невід’ємною частиною повсякденності та одним з головних інструментів ведення боротьби проти нацистських і більшовицьких загарбників в період Другої світової війни. Все це є підтвердженням виваженої та ретельно спланованої діяльності членів ОУН та вояків УПА.

Часто сюжети грошових документів були присвячені конкретним пам’ятним датам, наприклад:

- 01.11.1918 – повстання українців у Львові (Листопадовий чин), результатом якого стало проголошення ЗУНР [1, с. 102];
- 31.08.1919 – звільнення Києва від більшовиків (День української зброї) [1, с. 103];
- 30.06.1941 – проголошення відновлення Української держави [1, с. 102–103].

Бофони також містили гасла військово-політичного характеру, серед яких найпоширенішими були: «Слава Україні! Героям Слава!» [1, с. 103], «За Українську Самостійну Соборну Державу!» [4, с. 53], «За волю народів і людини» [4, с. 54], «За Україну! За волю! За народ!» [4, с. 53].

Основними сюжетами графічних шедеврів були зображення героїчної звитяги повстанців, особливо яскраво це проявилось в бофонах Ніла Хасевича. Його твори стали взірцем в царині графічного мистецтва для інших підпільних митців. Однією з найвідоміших та найпоширеніших серій бофонів стала саме «Волинська серія» Хасевича. В художньому оформленні графік використовує сюжетні зображення героїчної боротьби українського народу

супроти окупантів, де центральними фігурами є повстанці, які йдуть в бій впевнено, переможною ходою.

Достеменно відомо про бофони Хасевича дев'яти номіналів: 10, 20, 25, 50, 100, 200, 300, 500 та 1 000 карбованців. Серед цих бофонів лише грошові знаки вартістю 25 та 50 крб не містили зображень вояків, а лише емблему ОУН(б), напис: «На бойовий фонд ОУН» та номінал. Всі ж інші є ретельно спроектованими графічними шедеврами, деталізація та зміст яких викликають естетичне захоплення.

Вартою уваги є також серія однотипних бофонів 1942 р. невідомого авторства, яка присвячена черговій річниці Листопадового чину (1 листопада 1918), [1, с. 102–103]. Ці грошові документи містять зображення озброєного гвинтівкою січового стільця на тлі львівської ратуші, двох декоративних левів, тризуб та емблему ОУН(б), а також напис: «1 листопада 1918–42» та національне гасло: «Слава Україні! Героям Слава!».

Під час дослідження були використані напрацювання науковців, які займалися вивченням вищезгаданої проблематики, зокрема О. Клименка, Н. Мизака та М. Щеглюка. Результатом дослідження став ґрунтовний аналіз бофонів ОУН і УПА періоду Другої світової війни, який розкриває невідомі досі факти агітаційно-пропагандистської боротьби повстанців.

Бофони є невід'ємною складовою культурної спадщини українського визвольного руху середини ХХ ст. Вони є, зокрема, й тими інструментами, якими послуговувалися ОУН і УПА у війні за незалежність України. Ретельне та всебічне дослідження бофонів дає можливість усвідомити масштаб діяльності ОУН, розкрити взаємовпливи культури та війни, а також подивитися на вояків УПА як на талановитих митців, які в буремні роки боролися не лише зі зброєю в руках, а й з різцем та долотом.

Працюючи з примірниками бофонів, кожний зацікавлений науковець має змогу переконатися в освіченості та талановитості підпільних митців, які в особливо складних умовах, маючи обмежену кількість необхідних матеріалів та приладдя, створювали прекрасні графічні роботи.

Можливі перспективи дослідження полягають у подальшій роботі над вивченням бофонів та інших мистецьких творів підпілля ОУН і УПА, виданні наукових праць з обраної проблематики та активному впровадженні їх у навчальний процес з метою репрезентації правдивого, а не навіяного радянською та російською пропагандою образу українського визвольного руху та створенні повномасштабних музейних експозицій.

Список джерел та літератури

1. Клименко О. Бофони: грошові документи ОУН і УПА. Київ: Університет банківської справи Національного банку України, 2008. 192 с.
2. Мизак Н. Підпільна графіка ОУН, УПА у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу: монографія. Чернівці: ЧНУ, 2015. 328 с.: іл.
3. Поштовий і технічний зв'язок ОУН і УПА: монографія / М. Р. Щеглюк. Львів : «СПОЛОМ», 2017. 296 с.
4. Хасевич Н. Воїн, митець, легенда / упоряд.: А. Криштальський та ін. Луцьк: ВМА «Терен», 2010. 100 с.

Рибалка Поліна,
здобувачка вищої освіти
факультету соціальної та мовної комунікації
Горлівського інституту іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

УКРАЇНСЬКІ ТЕАТРИ У ПЕРІОД РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

Роки радянсько-німецької війни (1941–1945 рр.) істотно вплинули на життя людей, зокрема і на духовне. Культурна діяльність мала відбуватися в умовах воєнного часу. Це стосувалося і українського театру. Незважаючи на окупаційний режим, театри не припинили своєї діяльності. Вивчення та аналіз специфіки розвитку української культури в екстремальних умовах радянсько-німецької війни набуває особливої значущості в останні роки.

До теми функціонування українських театрів в умовах нацистської окупації зверталися такі дослідники, як В. Гайдабура [3], Л. Бортник [2], Є. Проценко [9], С. Стельникович [10] та ін. Авторка цієї роботи також долучилася до вивчення окремих сюжетів теми, зокрема в контексті проблеми виживання акторів в умовах Другої світової війни на прикладі спогадів В. Слаболицької (робота у співавторстві) [11].

Джерельною базою пропонованої роботи є спогади українських митців Віри Слаболицької, що зберігаються у Бахмутському краєзнавчому музеї [1], та Олени Горчакової (опубліковані) [4], які дають змогу повніше показати умови існування театральних діячів та обставини, в яких розвивалося мистецтво у роки радянсько-німецької війни 1941–1945 рр.

Вивчаючи діяльність українських театрів в роки радянсько-німецької війни, театрознавець В. Гайдабура в історичній еволюції театрів виокремив три основні етапи:

1-й етап – етап становлення (середина 1941 – початок 1942 р.). На цьому етапі починають формуватися театральні трупи, які орієнтувалися на українську ідею.

2-й етап – етап відносно стабільної роботи (середина 1942 – середина 1943 рр.). Цей етап прикметний тим, що театри набули енергії та мистецька діяльність постала цілісною.

3-й етап – фінальний, позначений переломом у ході війни та поступовим відступом нацистів (середина 1943–1944 рр.). У цей час робота театрів дестабілізувалася, актори залишали СРСР. Також, радянська влада почала репресувати тих митців, що були вимушені працювати на окупаційну владу [3, с. 323–324].

Зі слів історика А. Скоробогатова: «...в роки німецької окупації життя не зупинилось. Попри всі жахи війни, людська природа все ж брала своє. У короткі хвилини перепочинку люди згадували мирне життя, тяглися до культури. Та й німецька влада воліла урізноманітнити своє перебування в місті, задовольнити свої театральні та інші мистецькі потреби» [2, с. 65].

Багато українських театральних колективів, ансамблів, артистичних бригад несли своє мистецтво солдатам на фронт, надихаючи їх на боротьбу проти ворогів. Київський театр опери та балету ім. Т. Шевченка послав на фронт 22 бригади, які дали 920 концертів, Запорізький театр ім. М. Заньковецької – три бригади, які показали 214 вистав і концертів, Київський драмтеатр ім. І. Франка здійснив на фронті 206 концертів та вистав [6]. Також активна культурна діяльність велася і в Галичині. В 1941 р. після короткочасної реорганізації почали працювати професійні театри у Львові, Станіславові, Тернополі, Коломиї, Стрию. 18 липня Український театр Львова показав глядачам оперу «Запорожець за Дунаєм», а згодом – «Марусю Богуславку», «Наталку Полтавку» та інші п'єси української та світової класики [8].

Із початком воєнних дій на території України значна кількість театральних митців змушена була виживати. Порятунком виявилася робота у театрах. Як згадує театральна актриса Віра Слаболицька в автобіографії (під час окупації перебувала у Перемишлі, Новомосковську), її було викликано до військової комендатури із вимогами про створення театру. Вона свідчить, що у роботі на сцені вона та її колеги по фаху побачили шанс уникнути угону до Німеччини [1, арк. 6]. Мемуари дають змогу зробити висновок, що такий само мотив був у інших українських театральних митців. Відома українська балерина О. П. Горчакова теж виступала на сцені Юзівського (Сталінського) драматичного театру у роки окупації [9, с. 152].

Усі вказані фактори визначили те, що в умовах окупації почали працювати театри. Зокрема, у Дніпропетровську 14 листопада 1941 р. було відкрито Український музично-драматичний театр (очолив радник відділу пропаганди Броуер, директор Голобородько), у жовтні 1941 р. у Полтаві – Український музично-драматичний театр ім. М. Гоголя (німецький шеф театру обер-сфрейтор Зігфрід Пауль Вольфер) [2, с. 64]. Із середини жовтня 1941 р. в Києві розпочинають підготовчу роботу три українські театри: міський Український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка (художній

керівник – І. Сагатовський, у трупі 45 акторів), музично-драматичний театр ім. Г. Затиркевич-Карпинської (художній керівник – Ю. Григоренко) [2, с. 64].

Щодо театрів Донбасу, то у жовтні 1941 р. Сталінський музичний театр було перейменовано на Український музично-драматичний, а вже з середини 1942 р. театр став називатися Міський театр опери та балету. З липня 1943 р. театр знову перейменовують на Фронтову оперу – FRONT-OPER Stalino [9, с. 119].

Щодо репертуару офіційних театрів, він містив переважно класичні вистави українських музично-драматичних творів ХІХ ст., а також концерти з театральними постановками, сольними, дуетними, хоровими співами і танцями. Наприклад, в генеральному окрузі «Житомир» найбільш поширеними творами українських авторів були: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Маруся Богуславка», «Циганка Аза», «За двома зайцями», «Майська ніч» М. Старицького, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Назар Стодоля», «Катерина» Т. Шевченка, «Кум-мірошник, або сатана в бочці» В. Дмитренка [9]. З липня 1942 р. репертуар Маріупольського театру ім. Т. Шевченка поповнився українськими водевілями: «На перші гулі», «День правди», «По ревізії», «Кум і мірошник» [5].

Загалом дослідники відзначають, що репертуар театрів був досить розмаїтим і залежав від рівня кваліфікації та чисельності трупи, наявності будівлі, а також від політичних поглядів керівництва театрів. Вибір не обмежувався суто творами західноєвропейських авторів. У репертуарі Маріупольського музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка було 18 вистав, Сумського драматичного театру – 28, Чернігівського міського театру – 20, Харківського міського драматичного театру ім. Т. Шевченка – 19. Серед творів, які виконувалися на сцені театрів, були: «Наймичка», «Безталанна», «Євгеній Онегін», «Весілля Фігаро», «Кармен», «Мадам Батерфляй», «Циганський барон» [12, с. 135].

Починаючи з 1942 р., також частина театрів, серед яких міський театр Вінниці, розпочали включати до свого репертуару твори європейських авторів, передусім класику, як-от: «Граф Люксембург», «Весела вдова» Ф. Легара, «Травіата», «Ріголетто» Д. Верді, «Надуманий хворий» Ж.-Б. Мольєра, «Кармен» Ж. Бізе [10].

Не можна не згадати і створення Харківського українського драматичного театру (нині – Луганський обласний академічний український музично-драматичний театр) у 1941 р. та його діяльність у воєнний час. На самому початку роботи новостворений колектив виступав у шпиталях та дивізіонах підводних човнів, на зенітних батареях. Керівником творчого колективу з дня заснування театру був досвідчений режисер і актор О. Громов. У листопаді 1943 р. до трупі театру приєдналися актори з м. Вінниці і м. Запоріжжя. У травні 1944 р. театр повернувся з евакуації до м. Ворошиловград (Луганськ) та почав називатися Ворошиловградський обласний український музично-драматичний театр. Загалом за воєнні роки було здійснено близько півтори тисячі вистав та понад тисячу концертів [7].

Також свою активну творчу роботу під час радянсько-німецької війни здійснював і Харківський національний академічний театр опери і балету (нині – Харківський національний академічний театр опери і балету ім. М. В. Лисенка). У період 1941–1945 рр. артисти вели творчу працю в Сибіру та брали участь у фронтових бригадах [13].

Українські дослідники відзначають, що, оскільки театри підпорядковувалися окупаційним інстанціям, за змістом репертуарів щільно стежили, щоб виключити можливість антинімецької пропаганди. Але це не зупиняло митців, і в театрах використовували «езопову мову». За допомогою цього прийому актори у своїх виставах зашифровували протест, заклик до боротьби проти окупантів. Прикладом цього є випадок, що трапився під час п'єси «Маруся Богуславка» у міському театрі у м. Вінниці. Галина

Ковальська, яка брала участь у цій виставі, голосно проголосила репліку «Клянусь отцем, що визволю усіх!». Цензори побачили у цьому натяк, і актрису було викликано до гестапо [10].

Іншим прикладом можуть бути автобіографічні спогади Віри Слаболицької, які дають змогу зробити висновок, що вона та її колеги по музично-театральній діяльності, обслуговуючи передусім німецьких солдат, водночас намагалися висловити своє ставлення до окупаційного режиму, закодовуючи його у пісенні слова концертних номерів. Зокрема, під час концерту, приуроченого до дворіччя окупації, яке німецька окупаційна влада урочисто відзначала, Віра Слаболицька у ролі режисера удалася до такого прийому: «В спектакле «Степовий гість» в конце весь состав подходил к рампе и пели: «Вже два роки у кайданах, терпим тяжкі муки, за що-ж боже милосердний нам послав ці муки». Слова з пісні козаків у турецькій неволі недвозначно відсилали до реалій життя в умовах окупаційного режиму [11, с. 151].

У роки жорстокої нацистської окупації театральні митці, отже, залучали місцеве населення до української культури та намагалися посилити національно-духовне виховання людяності. Тож, можна сказати, що театри були осередком збереження української культури та загальнолюдських цінностей в середовищі українців, які стали заручниками окупаційного режиму, але їхні вистави піддавалися німецькій цензурі [2, с. 67].

Отже, протягом трагічних років радянсько-німецької війни театральна діяльність, незважаючи на роботу у фронтових умовах та жорстокість окупантів, й надалі не вгасала та відстоювала українську культуру та ідеї. Репертуар переважно містив українські класичні драматургічні твори та концертні номери, часом також – класичні твори європейських авторів. Під час вистав театральні актори використовували «езопову мову», тим самим закодовуючи у своїх репліках антинацистський смисл. За період війни театри

України відправили на фронт 108 концертних бригад, які несли бійцям українську пісню, танці, музику та підтримували бойовий дух захисників у тяжкі часи.

Список джерел та літератури

1. Бахмутський краєзнавчий музей. КП 9744/ДС 1786. Арк. 6–10 [Спогади артистки В. В. Слаболицької].
2. Бортник Л. А. Український театр у період окупації: форми організації, репертуар (1941–1944 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2014. Вип. 18. С. 63–70.
3. Гайдабура В. М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). *Український театр ХХ ст.*: колективна монографія. Київ, 2003. 512 с.
4. Горчакова Е. П. Прошедших дней воспоминанья. Донецьк, 2001. 23 с.
5. Демідко О. Маріупольський театр в роки німецької окупації. URL : <http://mrpl.city/blogs/view/mariupolskij-teatr-v-roki-nimetskoj-okupatsii-chastina-2> (дата звернення: 20.06.2021).
6. Культура України під час Другої світової війни. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10304/> (дата звернення: 11.07.2021).
7. Луганський обласний академічний український музично-драматичний театр: історія театру. URL: <http://ukrlugteatr.com/history/> (дата звернення: 11.07.2021).
8. Національна культура в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). URL: http://megalib.com.ua/content/4159_81Nacionalna_kylytra_v_roki_Drygoi_svitovoi_viini_19391945_gt.html (дата звернення: 11.07.2021).
9. Проценко Є. О. Культурні процеси на Донбасі у роки Другої світової війни: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / ДонНУ імені Василя Стуса. Вінниця, 2019. 307 с.
10. Стельникович С. В. Театр на території генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. № 27. С. 131–136. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=Nrifznu_2013_37_29 (дата звернення: 20.06.2021).
11. Стуканова Ю. Р. Жіночий досвід виживання в роки Другої світової війни (на матеріалі автобіографії актриси театру Віри Слаболицької). *Грані історії: зб. наук. праць*.

Спеціальний випуск – матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Бахмут, 25–26 жовт. 2019 р. Київ, 2019. С. 149–155.

12. Титаренко Д. Театр, кіно, періодика, музеї: культурне життя українських областей зони військової адміністрації в 1941–1943 роках. *Україна модерна*. 2008. №13. С. 131–146.

13. Харківський національний академічний театр опери та балету ім. М. В. Лисенка: про театр. URL: <http://hatob.com.ua/ukr/istoriya-teatra> (дата звернення: 11.07.2021).

Руденко Дмитро,
здобувач вищої освіти факультету соціальної та мовної комунікації
Горлівського інституту іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В ОКУПОВАНОМУ М. БАХМУТІ В 1941–1943 рр.

Історія німецько-радянської війни 1941–1945 рр. завжди викликала жвавий інтерес у дослідників і давала багато тем для гострих академічних дискусій. У роки української незалежності відбувся концептуальний перегляд нарративу воєнної історії, дослідники звернули увагу не тільки на хронологію та перебіг бойових дій, співвідношення мілітарних сил та час захоплення або звільнення відповідних територій чи цілих регіонів. Вчені звернули увагу на повсякденне життя та побут людей під час війни, переоцінили особливості розвитку національного руху в окупаційний період, проаналізували воєнні втрати як непомірну ціну перемоги над нацизмом. Враховуються принципи різновекторності та багатоаспектності. Все більший інтерес у вчених, краєзнавців та просто любителів історії викликає регіоналістика. Адже, як говорив лауреат державної премії імені Т. Шевченка Григорій Гусейнов: «Найцікавіша історія та, що поруч з нами». Врахування позитивного і негативного досвіду часів війни, визначення ролі людського чинника в її

екстремальних умовах мають допомогти сучасній історіографії зрозуміти та осмислити проблеми сьогодення.

Історії східного регіону загалом і Бахмуту зокрема в період нацистської окупації 1941–1943 рр. присвятили свої праці: Д. М. Титаренко «Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.)» [16], Б. Черняков «Окупаційна і легальна періодична преса в Україні. 1941–1944: джерела дослідження: Бібліографія» [18], Д. М. Титаренко «Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону» [15], Г. Мясоєдов «Періодична преса як інформативне джерело про повсякденне життя населення Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни» [11], М. В. Коваль «Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів» [13].

Суттєво розширили джерельну базу дослідження архівні матеріали, які стали відкриті дослідницькій спільноті в період незалежності. Зокрема в дослідницькій роботі використано матеріали «Донецкого вістника» за 02 квітня 1942 р. [5].

Метою дослідження є розкриття різноманітності та неоднозначності усіх історичних аспектів життя Бахмута в період окупації 1941–1943 рр. Особлива увага зосереджується на дослідженні культурного життя населення міста з погляду різних аспектів: мистецтво, освіта.

Наукова новизна роботи полягає у спробі, використовуючи широке коло джерел та літератури, комплексно охарактеризувати особливості розвитку культури на території Бахмута в період окупації німецькими військами.

Ключовим історичним джерелом, яке розкриває особливості розвитку культури в період окупації, є періодична преса. Дослідженням преси, що випускалася на окупованих територіях, та вивченням методики їхнього дослідження займалися такі вчені, як Д. М. Титаренко, М. Ф. Дмитрієнко, Ю. С. Ганжуров тощо [15, 2, 1]. Для отримання

максимально об'єктивної інформації з такого типу джерел потрібно їх піддати критичному аналізу, адже територія Донбасу була джерелом пропагандистської преси як з боку радянської влади, так і з боку окупантів. Вони були непересічним чинником також і духовної складової повсякденного життя населення [6]. Серед періодичних видань донецького регіону, до складу якого входив і Бахмут, особливо важливими були «Донецький вісник», «Бахмутський вісник», «Маріупольська газета» тощо, що видавалися в місті Сталіно в 1941–1943 рр. Їх видавала Юзівська міська управа, за Д. Титаренка [10].

Окупаційна влада використовувала культурну сферу як один із секторів боротьби за підтримку місцевого населення. Саме тому до редакційних видавництв залучалися представники українського руху, широко висвітлювалися питання культурного життя, здебільшого періодика була україномовною, хоча і працювала під суворою локаційною цензурою. Робилося це для того, щоб продемонструвати свою лояльність в українському питанні, порівняно з більшовиками, які впродовж всього часу перебування при владі (за виключенням коротривалого проміжку часу існування політики коренізації) проводили яскраво виражену русифікацію [7].

Культурний сектор перманентно зазнавав впливів з трьох силових центрів: це, звичайно ж, окупаційна влада, український та радянський рухи опору.

Нацистська ідеологія заперечувала можливість поширення освіти на окупованих територіях. А. Гітлер, Г. Гімлер, Е. Кох були одностайними в своїх висловлюваннях стосовно того, що система освіти для підкорених народів має бути обмежена чотирикласною школою, в якій учнів вчили б рахувати в межах 500 і виховували покірність. Але потреба в кваліфікованих робітниках, кадровий голод, який відчувала окупаційна влада, вніс свої корективи в окреслене питання. Донбас був орієнтований на підготовку

техніків, медиків, ветеринарів і аграрників. Педагоги, звісно, повинні були пройти підтримку на лояльність Третьому Рейхові, а їхня наукова робота постійно була під моніторингом.

Так, план прийому студентів в Артемівський педагогічний інститут становив 300 осіб, проте він так і не був реалізований. Брак відчували не лише в учнях, але і у викладачах: інститут не був достатньо забезпечений персоналом, зокрема це був аж 21 % [9].

Паралельно відкривалися курси німецької мови для місцевого населення, бібліотечні фонди поповнювалися ідеологічно вивіренним контентом.

Для того, щоб перетворити Східну Україну не лише на економічного й промислового союзника Вермахту, а й культурного та політичного, здійснювалася українізація зросійщених територій, а саме Донбасу [8]. Окупаційна адміністрація активно використовувала кіно як елементарний, проте ефективний засіб гітлерівської пропаганди. Деякий період під час «нового порядку» йшли й радянські стрічки, але «свідомі» нацисти поставили собі за мету втілити німецький кінематограф в Донбасі. Знову ж таки, всі військові могли відвідувати кінотеатри, а громадяни могли насолоджуватися пропагандистськими фільмами про досягнення Вермахту, стрічками, які популяризувати німецьку культуру та демонстрували прекрасний рівень життя в Німеччині, у такий спосіб заохочуючи населення поїхати до Німеччини як працівників усіх категорій; діти зі свого боку могли дивитися анімаційні фільми. Радянське кіно допускалося тільки у тому разі, якщо воно не було ідеологічно насичене більшовицькими чи комуністичними ідеями.

Плакатне мистецтво як засіб пропаганди теж широко і охоче використовувався керівниками окупаційного режиму. Тематика була спрямована на викривання хитрих і жорстоких більшовиків, на розповіді про Гітлера і його гуманістичну, справедливую діяльність, на змалювання

Німеччини в найбільш привабливому світлі, щоб пересічний українець зміг стати політичним та ідеологічним союзником Вермахту.

Діяльність театрів була обмежена. Військова адміністрація обов'язково повинна була задовольнити запит про п'єсу перед її показом [8].

Випуск «Донецького вісника» листопада 1941 р. говорить про незадоволення нацистів образотворчим мистецтвом, тому його оцінювали як низькосортну діяльність, тому запит про відкриття Юзівської галереї не був задоволений [14].

Незважаючи на те, що освіта теж була під забороною, а підготовка спеціалістів здійснювалася тільки в плані технологічних, медичних, металургійних спеціалізацій і виключно з метою їхньої експлуатації в майбутньому німецькими загарбниками, українське мовне питання піднялося з новою силою.

Отже, нацистська політика щодо культури була спрямована на ідеологічну обробку українського населення і виключно на задоволення культурних потреб військових. Проте, як би це не було парадоксально, в спробах у якийсь спосіб очорнити радянську владу чи навпаки, заохотити населення звернути свій політичний вектор на підтримку Третього Рейху, нацисти деякою мірою допомагали розвиватися українській мові, культурі та періодиці.

Список джерел та літератури

1. Ганжуров Ю. С. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси. Газетна публіцистика як джерело вивчення політичної системи України 1956–1964 рр. Київ: Оріяни, 1999. 150 с.
2. Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело. Київ: Наук. думка, 1967. 176 с.
3. Добров П. В., Грідіна М., Калашнікова В. Є. Історикокультурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донецьк: ДонНТУ, 2011. 236 с.
4. Донецкий вестник. 21 июня 1941. URL: <https://libraria.ua/numbers/330/12513> (дата звернення: 11.07.2021).

5. Донецкий вестник. 2 апреля 1942. URL: <https://libraria.ua/numbers/330/12299/> (дата звернення: 11.07.2021).
6. Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів. Український історичний журнал. 1993. № 9. С. 13–28.
7. Кравчук І. М. Вища освіта Донбасу в роки війни (1941–1945). *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 85. С. 109–112.
8. Кулик О. О. Донецький обласний український музично-драматичний театр імені Артема. Київ: Мистецтво, 1987. 133 с.
9. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. Київ: Основа, 2002. 510 с.
10. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 81–86.
11. Мясоєдов Г. Періодична преса як інформативне джерело про повсякденне життя населення Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. *Acta studiosa historica*. 2014. Ч. 4. С. 27–47.
12. Потильчак О. В. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні. *Історія в школі*. 1998. № 12. С.10–13.
13. Потильчак О. В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви. Київ, 1997.
14. Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. 410 с.
15. Титаренко Д. М. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону. *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. праць*. Вип. 4. Харків: ХДАК, 2001. С. 191–198.
16. Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2002. 255 с.
17. Фомін А. В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941–1943 рр. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2007. 220 с.
18. Черняков Б. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні. 1941–1944: джерела дослідження: Бібліографія. Київ: АН ВШ України, 2005. С. 26.
19. Чикалин В. Учитель поета. Ко дню рождения Василя Стуса: 6 января 1938 г. *День*. 2009. № 238.

Старжець Володимир,
канд. іст. наук, учитель історії Обарівського ліцею
Городоцької сільської ради
Рівненського р-ну Рівненської обл.

МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА ОУН(Б) У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Характерною особливістю ідеологічних основ ОУН(Б) і УПА була ідея вільного розвитку народів проти насадження чужої ідеології одних народів іншим, проти створення наднаціональних державних утворень – імперій, адже нічого, крім утисків та поневолення, така держава не приносить [1, с. 228]. Під час війни центральним елементом стратегічної лінії українських революціонерів поряд з військовим вишколом було питання всебічної освіченості та ідеологічної грамотності передусім членів підпілля та бійців УПА. Кожен боєць за своєю самосвідомістю мав бути революціонером, політично обізнаним, «знати, за що він бореться. Він мусив вміти пояснити це іншим» [5, арк. 38]. Важливою складовою системи виховання та пропаганди стрільців визначалися релігійні переконання, які поряд з національними були найглибшою світоглядною засадою повстанців. Як одне з центральних місць у своїй боротьбі революціонери визначали творення національного міфу та культу героїв, їхні ідеали та мета боротьби повинні були стати дороговказом для майбутніх поколінь, насамперед молоді.

Керівництво націоналістичного підпілля усвідомлювало, що основним резервом для майбутньої довготривалої боротьби є національно свідома молодь, зауважуючи: «Хто має за собою маси, той виграє» [10, арк. 12]. З огляду на це, серед юнацтва було розгорнуто величезну пропагандистську та агітаційну роботу. Провід Організації українських націоналістів зазначав, що організація є лише авангардом боротьби, а досягнення національної мети можливе лише за підтримки народу, чим більш свідоме, морально

здорове та освічене буде суспільство, тим коротший буде шлях до свободи [6, арк. 82–83].

Систематичну роботу з молоддю ОУН проводила з часу свого заснування в 1929 р. Цій роботі завжди приділялася значна увага, адже провідники розуміли, що саме молодь є ініціативним крилом організації. Під час нацистської окупації крило ОУН(Б) намагалося тримати під своїм ідеологічним контролем ту невелику кількість освітніх установ, що діяли з дозволу німецької адміністрації або були ініційовані самим підпіллям. Незважаючи на значні труднощі, вдалося досягти певних зрушень, зокрема у звітах керівників надрайонів за серпень 1943 р. зазначалося: «Рівненський надрайон: В кожному селі обрано опікунів шкіл, котрі також будуть дбати про забезпечення і учителів. Для обсадження шкіл брак ще 8 учителів, але ці найдуться» [9, с. 575], «Володимирсько-Горохівський надрайон: Вишкіл молодих вчителів був проведений [...] Дальша підготовка в ділянці шкільництва обмежується до вишколу вчителів і ремонту шкільних будинків» [9, с. 165]. Тоді освітня та виховна робота спрямовувалися на виховання молоді у патріотичному дусі, викриття нацистської ідеології, формування знань про історію та культуру України.

Головні цілі та завдання у культурно-освітній сфері були визначені на III Надзвичайному великому зборі ОУН(Б), а саме: «а) За обов'язкове середнє навчання; б) За поширення вищого й фахового шкільництва; в) За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів; г) За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління – моральний, розумовий та фізичний. За вільний доступ до всіх наукових та культурних надбань людства» [2, арк. 37–38]. Керівництво ОУН(Б) декларувало загальнообов'язкове навчання дітей шкільного віку та важливість фахової освіти.

Ідеалом національного виховання вважалася людина, національно свідома, політично думаюча, соціально активна та рішуча у своїх планах і діях. У реалізації цих планів важливе місце посідали навчально-виховні та культосвітні установи, передусім школа, в якій відбувається першочергове

становлення майбутнього громадянина. У брошурі «За нову людину» зазначалося, що основною рушійною силою має бути молодь, для цього треба дати їй велику ідею і хороших провідників [3, арк. 103], ставилося питання: «Чи сміємо ми робити своїх дітей ягнятами, коли сусід виховує своїх на вовків?» [3, арк. 104]. Формування людини – українця, який зможе здобути і побудувати незалежну державу, – і було головним пріоритетом у виховній політиці українського підпілля. Підкреслимо, що кожна цивілізована держава дбає про виховання національно свідомої молоді, а здійснюється це насамперед через систему освіти.

Головними напрямками роботи ОУН(Б) серед молоді, згідно з інструкціями організації, були: 1) залучення молоді до праці в молодіжній структурі «Юнацтво»; 2) агітаційна, виховна та навчальна робота з підростаючим поколінням (починаючи з дошкільного та шкільного віку); 3) використання легально проживаючої молоді, як інформаторів, розповсюджувачів листівок, помічників у зборі продуктів тощо [7, с. 227].

«Юнацтво» ще в довоєнний період зарекомендувало себе як ефективний чинник впливу на західноукраїнську молодь. Основним завданням організації молоді було створення освіченого, організованого та свідомого резерву ОУН(Б), охоплення впливом всієї молоді. Хоча в лавах «Юнацтва» перебувало порівняно обмежене число найбільш ідеологічно обізнаних та перевірених молодих людей, але завдяки своїй діяльності про націоналістичні ідеали та головні засади організації знала майже вся молодь краю та далеко за його межами, завдяки чому національні переконання мали міцне коріння в суспільстві, а комуністичній владі так і не вдалося повністю інтегрувати Західну Україну в загальнорадянську ідеологічну систему.

З поверненням радянської влади для діяльності молодіжних структур ОУН(Б) склалися вкрай несприятливі умови, почастишали арешти та викриття. Як зазначає Олександр Іщук: «з метою збереження кадрів молодіжну референтуру Центрального проводу ОУН влітку 1944 р. було розпущено, а справи «Юнацтва» передано до організаційної, яка займалася

всіма іншими ланками. Відтак, активна робота по залученню молоді до ОУН тривала і надалі, але в більш законспірованому вигляді» [7, с. 231]. Щоб продовжувати діяльність в стані молоді, передусім школярів, значні сили були кинуті на пропаганду, випуск та поширення друкованих видань.

Крім пропагандистських матеріалів, керівництво підпілля активно розвивало організаційну мережу на місцях і низових ланках. Особлива увага і надалі зверталася на роботу у молодіжному середовищі, мета якої полягала у вихованні і закріпленні національного світогляду молоді, підготовку школярів та старших юнаків до творчої праці, суспільно-громадської роботи, підготовку на майбутнє нових провідних кадрів [4, арк. 105]. У наказі надрайонним керівникам підкреслювалося, що «станичний – це керівник українців певного села, це міст між ОУН і населенням» [11, арк. 49]. Завдання станичного полягало у тому, щоб віднайти надійного юнака і за його допомогою впливати на молодь села (школярів, старшокласників і підлітків), залучати їх до роботи в молодіжних організаціях ОУН(Б). Планувалося, що ці юнаки сприятимуть заснуванню бібліотек, які будуть вміщувати історичні книги, твори українських письменників, будуть вчити національні пісні, організовувати відповідні забави. Крім того, станичний та молодь повинні були бойкотувати активістів комсомольських, піонерських організацій та об'єднань менших дітей у жовтенята. Тиску мали піддаватися також ті, хто не говорив українською мовою, не читав молитов у школі, не знищував портретів більшовицьких вождів тощо. Наголошуючи на важливості патріотичного, національного виховання, у наказі резюмувалося: «Героями люди не родяться, їх потрібно виховати» [11, арк. 51].

Отже, ОУН(Б) у роки Другої світової війни та у повоєнний час вважала залучення молоді до національно-визвольного руху одним зі своїх основних завдань. Зважаючи на це, українське підпілля проводило активну виховну діяльність у молодіжному середовищі. Агітаційна, ідеологічно-виховна та освітня робота українських повстанців поряд зі збройною боротьбою сприяла збереженню та розвитку національно-державницької ідеї в українському суспільстві.

Список джерел та літератури

1. Бунь З. Світоглядні переконання та ідейно-патріотичні засади буття підпільників і повстанців. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2004. Вип. 11. С. 226–233.
2. Державний архів Рівненської області (ДАРО) Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 19. 52 арк.
3. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 9. 132 арк.
4. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. 285 арк.
5. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 24. 135 арк.
6. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 31. 110 арк.
7. Іщук О. Ідеологічно-виховна діяльність ОУН(Б) серед молоді (1944–1954 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 1. С. 224–244.
8. Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Львів–Торонто: Літопис УПА, 2011. 944 с.
9. Літопис УПА. Нова серія. Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / упоряд. В. Ковальчук. Київ–Торонто: «Літопис УПА», 2007. 849 с.
10. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. 17 арк.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2968. 263 арк.

Пшемицька Євгенія

канд. іст. наук, старший викладач кафедри
всесвітньої історії та археології

Донецького національного університету імені Василя Стуса

РАДЯНСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ СЦЕНАРІЙ ДЛЯ ДОНЕЧЧИНИ ТА ЛУГАНЩИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОГЛЯД СЬОГОДЕННЯ

Сьогодні історія Другої світової війни перетворилася на об'єкт відчуження та привласнення у внутрішньо- та зовнішньополітичних зіткненнях як у переносному, так і у прямому сенсі. Патерни Другої світової актуальні в сучасній російсько-українській війні, оскільки активно використовуються

обома сторонами в інформаційному протистоянні. Слова «війна» і «Донбас» вже протягом семи років залишаються у фокусі підвищеної уваги української громадськості та світової спільноти, що вимагає відтворення радянської історії Донецької та Луганської областей на суто наукових засадах, зокрема такої важливої її складової, як культурне життя.

Польська дослідниця Агнешка Матусяк, досліджуючи боротьбу української культурної спільноти з посттоталітарною травмою, зазначає, що травма поточної війни в країні перегукується з травматогенними переживаннями Другої світової війни, а також післявоєнними трансформаціями [8, с. 244]. Саме тому дослідження радянської історії Донеччини та Луганщини, особливо періоду Другої світової війни, також висвітлення в суспільному просторі незручних та неприємних тем допоможе усвідомити болісні уроки війни, подолати травму окупації в українському суспільстві.

Для розкриття теми дослідження вводимо визначення «культурний сценарій», під яким будемо розуміти план створення та контролю культурного простору, який розробляється державною або політичною владою для певних територій та їхнього населення [3, с. 303; 6, с. 350].

Вважаємо за потрібне детальніше зупинитися на географічних межах дослідження. Відомим є факт, що назва «Донецький басейн» (скорочено – Донбас) належить харківському гірничому інженеру Є. П. Ковалевському, який у 1820-х рр. досліджував Донецький кряж і розробив першу карту залягання вугільних пластів на теренах Слобожанщини та Приазов'я. Сьогодні Донецький вугільний басейн охоплює більшу частину Донецької області без Приазов'я та крайньої півночі, південь Луганської області, схід Дніпропетровської (Україна) та захід Ростовської області (Російська Федерація). Адміністративний устрій української частини Донбасу був остаточно сформований у 1938 р. і на мапі УРСР з'явилися дві області – Сталінська (тепер – Донецька) і Ворошиловградська (тепер – Луганська) [1, с. 7–8; 4, с. 30].

Однак об'єднання двох областей в один історико-культурний регіон є умовним, з огляду на господарську, ландшафтну, етнічну специфіку Приазов'я, відмінності між північними та південними районами Луганщини. Збиральний образ тогочасного «Донбасу» існував як мислеформа, поєднавши Ворошиловградську та Сталінську області. [1, с. 8–9]. Радянська влада багато років працювала над образом регіону – «Всесоюзної кочегарки», промислового краю, обличчям якого було робітництво. Крім того, влада визнавала складність управління великою адміністративною одиницею, тому і розділила Донецьку область на дві частини.

Сьогодні термін «Донбас» несе не лише історико-адміністративне та смислове навантаження, але й суттєвий символічний тягар, який створювався зокрема впродовж Другої світової війни. Враховуючи всю контраверсійність та негативізацію навколо терміна «Донбас», ми розуміємо, що важливою задачею для дослідників регіону надалі стане переосмислення географічного та політичного визначення «Донбасу». Саме тому в роботі, дотримуючись принципу історизму, термін «Донбас» буде використано виключно як історико-адміністративний термін, який буде охоплювати Донецьку та Луганську області України, станом на 1939–1945 рр. – Сталінську та Ворошиловградську області УРСР відповідно.

Напередодні Другої світової війни на території Сталінської та Ворошиловградської областей була можливість створення мультикультурного простору, проте задля того, щоб утвердитися в регіоні, радянський уряд розпочав власний «культурний сценарій». Донбас з його багатонаціональним складом населення, значним відсотком робітників та мультикультурністю ідеально підходив для того, щоб стати вітриною радянськості, взірцем проголошеної інтернаціональності, радянської спільності, радянської міської культури. Задля цього був фактично переораний, знищений етнічний культурний простір регіону, проводилися репресії проти національних меншин, була створена система впливу на особистість через школу, засоби комунікації, літературу, мистецтво,

сформований потужний ідеологічний прес, який був знаряддям уніфікації, зросійщення, переідентифікації. На Донбас скеровувалися та самостійно прибували найкращі культурні кадри. Однак діячі, які приїжджали протягом 1930-х рр. у регіон підтримувати соціалістичний реалізм та політику уряду, й для місцевої української культурної інтелігенції, яка працювала в регіоні в роки «українізації», були фактично представниками «культурної окупації».

У роки Другої світової війни радянський культурний сценарій зіткнувся з нацистським. Культурна політика військової адміністрації на Донбасі відрізнялася від такої в «Рейхскомісаріаті Україна». Варіативність культурної політики окупаційної адміністрації, зумовлена тісними контактами військових із цивільним населенням та близькістю фронту, оформлювалася в окремі ситуативні заходи у сфері культурного життя населення регіону. Визначено, що антирадянська пропаганда, знайомство з іншою культурою, діяльність українських націоналістів, ілюзія свободи віросповідання створювали сенси, відмінні від радянських, але ані політичної, ані культурної альтернативи на Донбасі вони врешті-решт не створили. Політика дозволу / милості за своєю формою не ховала зверхності та зневажливості до підкореного населення, не переважала страти і терор за змістом. Нав'язувані сенси розходилися з реаліями окупаційної політики, не давали надію на майбутнє, а тому не зруйнували стереотипи та не могли змінити світогляд.

Ставши одним і перших регіонів, який було звільнено від нацистської окупації, Донбас знову став своєрідним полігоном політики деокупації, зокрема його культурного життя. За умов війни, що продовжувалася, радянський уряд на ходу корегував політику щодо населення, яке стикнулося з іншою культурою, взаємодіяло з окупантами, було свідком передвоєнної безпорадності та відвертих прорахунків радянської влади, зокрема в культурній сфері. Паралельно з процесами реєвакуації відбувалося відновлення культурного простору Донбасу, радянський культурний сценарій тут продовжився, однак зазнав деяких видозмін. Радянська влада розуміла, що доведеться повертати насамперед людей, а також ідеологічний та культурний

контроль над територією регіону, втрачений за роки окупації. Звільнений від окупантів Донбас став полігоном випробування засобів та методів відновлення культурного життя на окупованих територіях. Процеси реєвакації та відновлення супроводжувалися втіленням скоригованого культурного сценарію. Героїзація шахтарської праці та інтернаціоналізм залишились основою, фундаментом культурного сценарію регіону. Однак із 1943 р. фокус зі «всесоюзної кочегарки» змістився на глорифікацію подій війни та тему відбудови. Культурне відродження Донбасу стало справою республіканського та всесоюзного масштабу. Образ непереможного Донбасу, міфологізація трагічних та героїчних сюжетів боротьби за «визволення» та відновлення пропагувалися в літературі, кінематографі, образотворчому мистецтві, втілюючись у радянський відновлювальний культурний сценарій творення особливого та окремішнього регіону – «Донбас ніхто не ставив на коліна».

Наслідками радянського культурного сценарію стало формування специфічного культурного простору в регіоні, який виконував не лише функції «вітрини радянськості», «всесоюзної кочегарки», «локомотиву відродження», а й прославляв та героїзував регіон, наголошуючи на його винятковості [5, с. 211, 213–216].

У процесі дослідження було виявлено, що події Другої світової війни закріпили концепцію радянського культурного сценарію для Донбасу з пануванням саме радянської індустріальної міської культури, соціально-економічної детермінанти, яка витіснила культуру селян та рибалок, нівелювала національний чинник культурного будівництва.

Радянський культурний сценарій на Донеччині та Луганщині в роки Другої світової війни був авторитарним, насаджувався зверху тоталітарними методами. З часом авторитарність сценарію змінилася саме на авторитетність. Сьогодні радянський культурний сценарій, розпочатий напередодні Другої світової війни, відновлюється на окупованих частинах Донецької та Луганської областей [7, с. 73–74]. Соціокультурні меми,

міфологічні образи та концепти «героїчності», «мужності» (образ «непереможного Донбасу»), «особливості» регіону, які сформувалися в роки Другої світової війни, використовуються сьогодні як пропагандистська зброя. Застосовуються міфи про «Велику Вітчизняну війну», відбувається глорифікація трагічних та героїчних сюжетів боротьби за визволення регіону, йде увічнення радянського нарративу, який стає частиною ідентичності населення. Яскраво це проявляється саме в культурній сфері, зокрема плакатній пропаганді, у масових святкуваннях [2, с. 136–137], або це можна спостерігати на прикладі діяльності шахтарського ансамблю пісні та танцю, який, починаючи з 1937 р., був культурним символом регіону. Сьогодні ансамбль працює на тимчасово окупованих територіях Донецької області, виступає з гастроллями у Російській Федерації та використовується окупаційною владою.

Зручніше та вигідніше продовжувати старий радянський сценарій, ніж намагатися створити та запропонувати новий. Населення за інерцією йде за радянським культурним сценарієм, який прославляє регіон, робить його винятковим. Авторитетний дискурс у культурі не піддається запереченню, сприймається як єдиний можливий. Найбільша ж загроза полягає в тому, що радянський культурний сценарій, створений у регіоні в роки Другої світової війни, постійно від'єднував Донеччину та Луганщину від України [5, с. 217].

Після повернення тимчасово окупованих територій у склад України постане проблема злочину та покарання, прощення та примирення. І це буде історія про повернення не лише територій, а насамперед людей, які опинилися в умовах інформаційної війни. Саме тому усвідомлення особливостей радянського культурного простору в регіоні, сценарію в роки Другої світової війни допоможе зрозуміти ідеологічний вектор російської війни проти України.

Визначення ролі певних культурних сценаріїв на формування регіональної ідентичності на основі емпіричних даних та узагальнень дослідження щодо співмірності аналогій із сучасними реаліями може бути

враховано під час формування політики деокупації та відновлення звільнених від тимчасової російської окупації окремих районів Донецької та Луганської областей.

Список джерел та літератури

1. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.
2. Масевський О. О. Формування інформаційного простору в так званих «ДНР» та «ЛНР» методами експлуатації візуальних образів другої світової війни. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/14_15.pdf
3. Подольская Е. А. Культурология: учеб. пособие для студ. вузов / Е. А. Подольская, К. А. Иванова, В. Д. Лихвар; Нац. фармацевт. ун-т. Харьков: Золотые страницы, 2003. 160 с.
4. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів, 2018. 244 с.
5. Проценко Є. О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни / за ред. проф. І. М. Грідіної. Вінниця, 2020. 274 с.
6. Скрицька Н. Культурна ідентичність у контексті самовизначення. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*. 2013. Вип. 12. С. 348–352.
7. Стяжкіна О. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України. *Нові сторінки історії Донбасу: збірник статей*. 2016. Кн. 25. С. 71–99.
8. Matusiak A. Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną, Wrocław-Wojnowice 2018, Wydaw. KEW im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, ss. 388.

СЕКЦІЯ 6

ІСТОРИОГРАФІЧНІ І ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Ісаюк Олеся,
канд. іст. наук, молодший науковий співробітник
Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького»,
науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху

УКРАЇНСЬКІ В'ЯЗНІ АУШВІЦУ: ВИРІЗНЕННЯ ОКРЕМИХ ГРУП ШЛЯХОМ АНАЛІЗУ МАСИВУ ДАНИХ ЕЛЕКТРОННИХ БАЗ

Українські в'язні Аушвіцу досі залишаються групою без чітко визначених меж. Окремі групи в'язнів у загальній уяві закріплені не стільки за «українською» ідентичністю, скільки за приналежністю до специфічної внутрішньоукраїнської групи, наприклад, членів ОУН (б), інші розмиваються у загальній різнонаціональній масі в'язнів тієї ж групи, як наприклад, радянські військовополонені чи остарбайтери, які невдало втікали з примусових робіт.

Основним джерелом для ідентифікації українських в'язнів Аушвіцу і дослідження складу української групи в'язнів в Аушвіці є електронні бази даних, присвячені саме періоду Другої Світової війни та, зокрема, в'язням концтаборів. До таких належать «Память народа» [3], Міжнародна пошукова система Бад-Арользена [2] та Auschwitz.org [1]. Попри тематичну близькість, вони мають певні відмінності. «Память народа» охоплює дані про всіх учасників Другої Світової війни та жертв війни з боку Радянського Союзу. Міжнародна пошукова база Бад-Арользен об'єднує дані про всіх жертв нацизму – не тільки в'язнів концтаборів чи жертв Голокосту, а й примусових робітників та примусових біженців внаслідок нацистської агресії. Така широчінь є наслідком того, що ця база починала формуватися як банк даних для ідентифікації величезної маси переміщених людей у Європі та організації великої кількості особистої документації: як ідентифікаційного характеру, так

і тієї, яка стосувалася виділення допомоги, дозволів на еміграцію у США та Великобританію чи дозволів на перебування у країнах Західної Європи, матеріали так званих «скринінгів», тобто перевірок кандидатів на еміграцію окупаційними властями західних зон. Завдяки такому широкому охопленню матеріали з бази Бад-Арользена часто дають можливість прослідкувати як перипетії долі в'язня до Аушвіцу, так і його долю після Аушвіц, якщо ув'язнений пережив Аушвіц. Натомість база Auschwitz.org зосереджується тільки і виключно на в'язнях Аушвіцу.

Основним типом документа в усіх згаданих базах даних, який засвідчує особистість в'язня, є так звана Häftlingskarte, тобто картка в'язня. Туди вносилися велика кількість даних: крім імені та дати і місця народження, вказувалася домашня адреса, ім'я та прізвище родича, якого варто було повідомляти у разі потреби, причина ув'язнення, фіксувалися основні риси зовнішності та анатомічні особливості, на кшталт татуювань або каліцтв. Також вказувалося, чи людину попередньо карали, завдяки чому можна, наприклад, виявити тих, хто, перш ніж потрапити в Аушвіц, відсидів у 1930-ті рр. у ГУЛАГу. Другим за важливістю типом документів є різного роду списки, починаючи від так званих транспортних листів, тобто списків в'язнів, яких або привозили в Аушвіц, або перевозили в інший табір, або списки втрат у разі «Пам'яті народу», або різноманітні списки отримувачів допомоги чи пасажирів кораблів, які везли майбутніх емігрантів на нову батьківщину.

Щоправда, весь масив інформації має одну важливу проблему – у перспективі окремо взятої особи щонайбільше, що можна отримати – доповнення до біографії. Комплексне вивчення на рівні масиву однотипних документів дає можливість виявити невідомі досі тенденції і, інколи, на їхній основі ідентифікувати окремі групи ув'язнених українців.

Наразі такий підхід дав змогу виявити і встановити дві підгрупи в'язнів та одну тенденцію, яка суттєво переоцінює тогочасний погляд на радянських військовополонених – в'язнів Аушвіцу взимку 1941–1942 рр.

Першим таким випадком є в'язні з Лемківщини, українського етноregionу, який є частиною території, відомої як Закерзоння, яка зараз перебуває у складі Польщі. Як свідчать в'язничні записи, починаючи з лютого 1942 р., до Аушвіцу почали привозити цілі групи людей з однаковим прізвищем, які походили з одного села чи з кількох сусідніх, причому були представлені обидві статі і всі вікові категорії. Наразі зібрані дані дають підставу стверджувати, що у лютому–травні 1942 р. з невідомих причин нацистські окупанти провели депортацію кільканадцяти родів – оскільки йшлося про носіїв конкретних прізвищ з сусідніх сіл, до того ж, розкид за роками народження не дає можливості вибудувати чітку поколіннєву послідовність, радше показує горизонтальне «дерево», яке охоплювало три останні покоління – із Закерзоння до Аушвіцу, де всіх знищили.

Другим випадком є військовополонені червоноармійці у спеціальному підтаборі Аушвіцу, призначеному саме для цієї категорії в'язнів. Традиційно вважалося, що вони стали жертвами сумнозвісного «наказу про комісарів». Натомість, аналіз в'язничних карт цієї категорії дає підстави вважати, що це не так. Переважно, приблизно 80 % від загалу, цих полонених, були солдатами. Основна риса, яка їх об'єднує – це те, що більшість з них була полонена у Київському котлі та потрапила до Аушвіцу через шталаги 308 і 318. Ще однією характерною рисою українців із цієї групи (яка охоплювала також росіян, білорусів та представників народів Середньої Азії) є явна чітка ідентифікація себе як українців та україномовність.

Третім наслідком застосування такого підходу є група молоді з Вінниччини, яка була ув'язнена у Аушвіці у червні–липні 1942 р. Спочатку шляхом аналізу записів про в'язнів було виявлено, що велика кількість в'язнів літа 194 року походила з Вінниччини, а саме з сіл, розташованих на північ та північний схід від обласного центру. Тільки невелика частина походила з самої Вінниці та сіл південніше. Водночас після порівняння даних стало зрозуміло, що масова відправка уродженців Вінниччини, причому поголовно молодого віку, корелює з часом здачі в експлуатацію першої черги ставки

Гітлера «Вервольф», побудованої у Вінницькій області. На жаль, документи не дають вичерпної відповіді, як і можливості перевірити припущення, але сама тенденція цілком виразна.

Список джерел та літератури

1. <http://auschwitz.org/en/museum/auschwitz-prisoners/>
2. <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/>
3. <https://pamyat-naroda.ru>

Мірзаєва Марина,
аспірантка Інституту української археографії та
джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України,
завідувач сектора національно-патріотичного виховання
Всеукраїнського молодіжного центру

УЧАСТЬ ЖІНОК В УКРАЇНСЬКОМУ ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ НА ЗАКЕРЗОННІ 1939–1947 рр. У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ

Закерзоння 1939–1947 рр. та жіноцтво в ОУН та УПА – це дві теми, які мають широке коло джерел, пам'яток і дають змогу наблизитися до відповідей на деякі проблемні питання, які ставлять перед собою сучасні історики. Наприклад, чи виконували жінки в українському визвольному русі ще якісь ролі, крім традиційних – куховарства, друкарства, шиття, зв'язку тощо? Чи довіряли жінкам таємні організаційні завдання, чи мали вони керівні посади, і врешті-решт – чи була рівність у лавах ОУН та УПА? Частково на ці питання дає відповідь комплекс джерел із Закерзоння.

Традиційно джерела українського визвольного руху поділяються на дві категорії «свої–чужі». Перша – повстансько-підпільного походження, друга – та, що належала окупантам та третім сторонам, які здійснювали боротьбу з ОУН та УПА [8, с. 39]. Крім того, закерзонська джерельна база має умовний власний хронологічний поділ. Перший період – це 1939–1941 рр. – час, коли

край переживав наплив активу ОУН та представників української інтелігенції з окупованої Червоною Армією Західної України. Другий – це 1944–1947 рр., коли Закерзоння оформилося як окремий організаційний край зі своїми задачами та потребами [4, с. 181]. Найбільш інформативними є джерела, які охоплюють саме другий період. Тоді ж структура визвольного руху на Закерзонні вибудовувалася із залученням досвідчених підпільників із Галичини, що дало змогу місцевому керівництву уникнути багатьох помилок і невдалих спроб розбудови підпілля, які були характерні для інших західноукраїнських земель.

Наближаючись до джерел, які стосуються участі жінок в українському визвольному русі на Закерзонні, варто поділити їх на два типи:

- 1) архівні джерела, які зі свого боку поділяються на ті, що залишило підпілля (наприклад, звіти жіночої сітки та референтури УЧХ), і ті, що створювалися окупаційними режимами, а також інституціями та організаціями, що боролися з ОУН та УПА (наприклад, кримінальні справи радянського та польського походжень, які заводилися на підпільниць ОУН);
- 2) особистого походження – щоденники, спогади, інтерв'ю, яких є надзвичайно багато опублікованих і неопублікованих.

Саме через те, що велика частка українських підпільників із Закерзоння змогли пробитися на Захід і у вільному світі зафіксувати спогади про своє життя та боротьбу, великий комплекс джерел має особисте походження. Про Закерзоння писали у власних спогадах Марія Лабунька [6], Марія Савчин [10], Ірина Тимочко [9], Теофілія Бзова [7], Анна Байляк-Карванська [5], Ярослава Філь [11] та ін.

Комплекс джерел спогадів жінок про їхню участь в українському визвольному русі на Закерзонні упорядкувала Марія Паньків у двох томах книги «Віра. Надія. Любов» [1], [2] та частково Микола Дупляк у книзі за його редакцією «В рядах УПА: збірка споминів колишніх вояків УПА з терену Лемківщини й Перемищини» [3].

Список джерел та літератури

1. Віра, Надія, Любов: Спогади жінок / за ред. М. Паньків. Т. 1. Варшава: Український Архів, 2001. 426 с.
2. Віра, Надія, Любов: Спогади жінок / за ред. М. Паньків. Т. 2. Варшава: Український Архів, 2005. 360 с.
3. В рядах УПА: збірка споминів колишніх вояків УПА з терену Лемківщини й Перемищини / ред. М. Дупляк. Нью-Йорк: Накладом Товариства Вояків УПА в США і Канаді, 1999. 604 с.
4. В'ятрович В. Український визвольний рух на Закарпатті в 1944–1947 роках. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2008. № 12. С. 181–196.
5. Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє / за ред. Р. Галана. Варшава: Український Архів, 1999. 440 с.
6. Лабунька М. Коли ліс був наш батько. Київ: «Основи», 2015. 320 с.
7. Паньків М. Теофілія: про Теофілію Бзову-Федорів-Стахів. Спогади. Львів: Центр досліджень визвольного руху. 2008. 192 с.
8. Папакін Г. Українські визвольні змагання 1939–1956 років: джерельний контент. Вип. 1. Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження / відп. ред. Г. Боряк; Інститут історії України НАН України. Київ, 2012. 358 с.
9. Тимочко–Камінська І. Моя Одисея Варшава: Український Архів, 2005. 128 с.
10. Тисяча доріг: Спогади / Марія Савчин. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1995. 591 с.
11. Філь Я. Оглянувшись у минуле. Варшава: Український Архів, 2003. 288 с.

Мармілова Ольга

кандидатка історичних наук,
старша викладачка кафедри
всесвітньої історії та археології
факультету історії та міжнародних відносин
Донецького національного університету імені Василя Стуса

МАТЕРІАЛИ ФОНДУ RW 31 ФЕДЕРАЛЬНОГО АРХІВУ НІМЕЧЧИНИ У М. ФРАЙБУРГ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРІВ ДОНЕЧЧИНИ

Розширення джерельної бази історії Другої світової війни шляхом залучення до наукового обігу матеріалів зарубіжних архівів залишається нагальним завданням вітчизняної науки. Особливо перспективним видається вивчення потенціалу архівів Федеративної республіки Німеччина.

Одним із найбільш інформативних фондів німецьких центральних архівів щодо використання у нацистській Німеччині робочої сили окупованих територій СРСР є фонд RW 31 Федерального архіву Німеччини у м. Фрайбург (військового архіву) «Військовий штаб „Схід” з підрозділами». До організацій-фондоутворювачів, внаслідок діяльності яких відклалися найбільш цінні дані щодо організації вивезення цивільних робітників, належать: Економічна організація «Схід» та її керівний орган – Економічний штаб «Схід», структурними підрозділами якого були такі відділи (шеф-групи): військова, господарча та сільського господарства, сфера компетенції розповсюджувалася на зону військового управління, де її представляли підпорядковані їй 5 господарських інспекцій. У сферах своєї компетенції, тобто тилових районах окремих груп німецьких армій, вони були наділені широкими повноваженнями щодо усіх напрямів експлуатації захоплених територій, зокрема і використання робочої сили, що входило до безпосередніх обов'язків відділу (шеф-групи) праці. Господарським інспекціям у свою чергу підпорядковувалися економічні команди (командування), які зазвичай обіймали межі колишніх радянських областей і носили назви обласних центрів.

Територія Донеччини була окупована військами групи армій «Південь», її господарчі й трудові ресурси перебували у розпорядженні господарської інспекції «Південь». Останню було сформовано 9 червня 1941 р. під назвою господарської інспекції «Баден» на базі інспекції з озброєнь III під керівництвом інспектора з озброєнь і керівника інспекції з озброєнь III генерал-лейтенант Штілер фон Хейдекамф. З липня по серпень 1942 р. вона мала назву економічної інспекції «В», з вересня 1942 р. по лютий 1943 р. її було перейменовано в економічну інспекцію «Дон-Донець», а з 14 лютого 1943 р. їй знову повернено назву «Південь».

Одним із завдань, яке було покладено на господарську інспекцію відразу після створення, було використання робочої сили. З цією метою передбачалося організувати окрему незалежну групу, про що було

повідомлено на першому установчому засіданні інспекції 9 червня 1941 р. Відділ праці інспекції було сформовано влітку 1941 року, її першим керівником став др. Хольтц, після його хвороби – ОКВР Зоттонг. На установчому засіданні інспекції було визначено, що її структурними підрозділами будуть 9 економічних командувань, одне з яких – «Гнезен», з пунктом призначення Сталіно, передбачалося сформувати в Касселі. Сталінська область від самого створення інспекції входила до її передбаченої сфери компетенції. У 1941 р., у зв'язку зі швидким пересуванням німецьких військ, місце розквартирування групи та сфера її компетенції постійно змінювалася. Тільки на початку січня 1942 р. ситуація стабілізувалася й економічні командування розташувалися переважно в межах зайнятих радянських областей. На початок 1942 р. виняток складали економічна команда «Бріг», метою якої був Сталінград, та економічна команда «Сталіно», оскільки перше займало північну, а друге – південну частину Сталінської області. Отже, економічне командування «Бріг» було призначене керуючим у тиловому районі 17 армії Вермахту, а економічна команда «Сталіно» – у тиловому районі 1 танкової армії. Економічна інспекція «Південь» була вищою установою для економічних командувань, що діяли на теренах Донеччини.

Внаслідок результаті діяльності зазначених установ відклалися такі види справочинних документів, як військові журнали та додатки до них.

Внаслідок роботи економічної інспекції «Південь», яка з вересня 1942 р. по лютий 1943 р. мала назву «Дон-Донець», відклалося 6 журналів: справи 408, 410, 411, 413, 416, 422 [9–11; 12; 15; 17]. Найменше інформації з теми дослідження міститься у військовому журналі № 1, що охоплює період з 09 червня 1941 р. по 12 січня 1942 р., оскільки програма із залучення робочої сили у цей період знаходилася лише на підготовчому етапі [1]. Військовий журнал № 2 (13.01.1942 р. – 31.03.1942 р.) є цінним джерелом розгортання вербувальних кампаній та початкового етапу вербування [3]. А ось військові журнали № 3, 4 та № 5 розкривають особливості продовження мобілізації

робітників у 1942 р. (з 1 квітня по 31 грудня) [4; 6; 9]. Особливості залучення робочої сили в останній рік окупації розкриваються у військовому журналі № 7, який охоплює період з 1 квітня по 30 червня 1943 р. [12].

Військові журнали економічної команди «Сталіно» набагато менш інформативні, ніж господарської інспекції «Південь». Вміщені у них відомості представлені повідомленнями про розбудову мережі бірж праці, датами відправлення транспортів із робітниками, їхні кількісні показники та напрями руху, що дає змогу визначити географію застосування робочої сили з Донеччини на теренах Третього Райху.

Внаслідок діяльності економічної команди «Сталіно» утворилося 8 військових журналів – справи 707, 709, 710, 711, 712, 713 [18–23]. Джерелом до вивчення історії остарбайтерів Донеччини можуть бути лише 6 військових журналів економічної команди «Сталіно»: військовий журнал № 4 (01.03.1942 р.–31.03.1942 р.); військовий журнал № 6 (01.07.1942 р.–30.09.1942 р.); військовий журнал № 7 (01.10.1942 р.–31.12.1942 р.); військовий журнал № 8 (01.01.1943 р.–31.03.1943 р.); військовий журнал № 9 (01.04.1943 р.–30.06.1943 р.); військовий журнал № 10 (1.07.1943–30.09.1943 р.) [8–23].

Джерельний комплекс додатків до військових журналів економічної інспекції «Південь» («Дон-Донець») та «Сталіно» відзначається високим інформативним потенціалом як джерела щодо вивчення історії остарбайтерів з Донеччини і складається з таких видів звітних і протокольних документів: щомісячні оперативні зведення, узагальнюючі звіти щодо тактико-економічного положення, протокольні записи нарад різного рівня, порядок денний, звіти щодо службових відряджень, службові інструкції.

Особливу цінність серед діловодних документів джерельного комплексу додатків до військових журналів мають щомісячні звіти щодо тактико-оперативного положення. Зазначені документи містять унікальну інформацію, призначену для внутрішнього використання всередині окупаційних установ, відповідальних за використання економічних ресурсів

захоплених територій: настрої населення відносно відправлення до Райху, труднощі вербування й успіхи вербування за окремі місяці.

У наявності 9 справ – додатків до військових журналів економічної інспекції «Південь» («Дон-Донець»), які складають справи 409; 412; 414; 415; 417; 418; 423; 424; 426 фонду RW 31 [2;5; 7; 8; 10; 11; 13; 14; 16]. До кожного військового журналу в наявності є одна справа додатків, і лише додатки до військового журналу № 7 складають дві архівні справи – справа 423 і 424: у першій зберігаються оперативні зведення за квітень та травень 1943 р., у другій – за червень 1943 р. [13; 14].

Отже, фонд RW 31 «Військовий штаб „Схід” з підрозділами» містить інформативні джерела до вивчення різних аспектів організації та проведення вербування працівників до Райху на теренах Донеччини.

Список джерел та літератури

1. Bundesarchiv (BA), R 91, спр. 167.
2. Bundesarchiv/Militärarchiv (BA / MA), RW 31. Військовий штаб Схід з підрозділами, спр. 408. *Військовий журнал № 1 Економічної інспекції «Південь».*
3. BA/MA, RW 31, спр. 409. Додатки до військового журналу № 1 Економічної інспекції «Південь».
4. BA/MA, RW 31, спр. 410. Військовий журнал № 2 Економічної інспекції «Південь».
5. BA/MA, RW 31, спр. 411. Військовий журнал № 3 Економічної інспекції «Південь».
6. BA/MA, RW 31, спр. 412. Додатки до військового журналу № 3 Економічної інспекції «Південь».
7. BA/MA, RW 31, спр. 413. Військовий журнал № 4 Економічної інспекції «Південь».
8. BA/MA, RW 31, спр. 414. Додатки до військового журналу № 4 Економічної інспекції «Південь».
9. BA/MA, RW 31, спр. 415. Додатки до військового журналу № 4 Економічної інспекції «Південь».
10. BA/MA, RW 31, спр. 416. Військовий журнал № 5 Економічної інспекції «Дон-Донець».

11. ВА/МА, RW 31, спр. 417. Додатки до військового журналу № 5 Економічної інспекції «Південь».
12. ВА/МА, RW 31, спр. 420. Військовий журнал № 6 Економічної інспекції «Дон-Донець».
13. ВА/МА, RW 31, спр. 422. Військовий журнал № 7 Економічної інспекції «Дон-Донецьк».
14. ВА/МА, RW 31, спр. 423. Додатки до військового журналу № 7 Економічної інспекції «Південь»
15. ВА/МА, RW 31, спр. 424. Додатки до військового журналу № 7 Економічної інспекції «Південь».
16. ВА/МА, RW 31, спр. 425. Військовий журнал № 8 Економічної інспекції «Дон-Донецьк».
17. ВА/МА, RW 31, спр. 705. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 2.
18. ВА/МА, RW 31, спр. 706. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 3.
19. ВА/МА, RW 31, спр. 707. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 4.
20. ВА/МА, RW 31, спр. 709. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 6.
21. ВА/МА, RW 31, спр. 710. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 7.
22. ВА/МА, RW 31, спр. 711 Військовий журнал економічної команди Сталіно № 8.
23. ВА/МА, RW 31, спр. 712. Військовий журнал економічної команди Сталіно № 9.

СЕКЦІЯ 7 ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ

Пагор Валентин,
канд. іст. наук, науковий співробітник
Національного історико-архітектурного
заповідника «Кам'янець»

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ БЛУКАЮЧИЙ КОТЕЛ (1944 р.): ОГЛЯД ПОДІЇ В СТИЛІ «PUBLIC HISTORY»

Сучасна академічна історична наука, як ніколи раніше, потребує впровадження нових методів, які б наблизили її до широких суспільних верств. Зі свого боку так звана «публічна історія» (public history) описує велику сукупність практик, спрямованих на переклад історичного знання з академічної мови мовою публічних репрезентацій. У цьому контексті доречно розглянути одну з важливих подій Другої світової війни на теренах України – Кам'янець-Подільський мішок / блукаючий котел (березень–квітень 1944 р.). Спроба окреслити ці події була нами зроблена у виданні «Битви за Кам'янець» (2020 р.) [2].

Отже, події розвивалися у такий спосіб. Командувачу 1-ї танкової армії Вермахту, генералу Ганс-Валентин Губе загрожувало раптове оточення, адже наприкінці зими 1944 р. війська 1-го Українського фронту зайняли найбільш протяжний, 760-кілометровий фронт. Для здійснення прориву Червону армію вже нічого не стримувало, навіть розкислі дороги.

Адольф Гітлер, розглядаючи загрозу оточення армії Губе, мав власну думку. Щоб запобігти втраті територій, він оголошує найбільші міста України і стратегічні території, розташовані на лінії фронту, «фортецями». Директива фюрера № 11 «Про укріплені місця», підписана 08 березня 1944 р., повідомляла: «Фортеці повинні виконувати ті самі завдання, що і фортеці минулого. Вони повинні не допустити захоплення противником значущих з

оперативного погляду місць. Також не давали змоги оточити себе і у такий спосіб зв'язати якомога більші сили противника. Відтак вони повинні створити передумову для успішних контрударів». Для генерала Губе це рівнозначно піддатися оточенню і тримати оборону.

04 березня радянські війська розвинули наступ по всій території фронту. 7–10 березня передові частини радянських танкових з'єднань вийшли на рубіж Тернопіль–Проскурів. Гітлер, враховуючи успіхи радянських військ, вказані міста негайно оголосив фортецями і заборонив їх здавати. Швидко зорієнтувавшись, маршал Жуков наказав продовжувати наступ. Червона армія прорвалася у Західне Поділля й утворила загрозу оточення великого угруповання німецьких військ. Генерал Губе нічого не міг вдіяти і чекав подальших вказівок від Манштейна [3].

У кабінеті маршала Жукова кипіла робота. 11 березня Ставка поставила завдання 4-й танковій армії під командуванням Дмитра Лелюшенка розгорнути наступ на Кам'янець-Подільський. Необхідний темп спершу ніяк не вдавалося набрати. Протягом тижня командири з'єднань доставляли в полки боєприпаси, паливно-мастильні матеріали і продовольство. Вгледівши затримку, Георгій Жуков висловив невдоволення низькими темпами просування танкової армії, вимагаючи до 23 березня оволодіти Гусятином, а 24 березня – Кам'янцем-Подільським. Своє рішення він пояснив Лелюшенку так: «Вашими діями я не задоволений. Не впізнаю Вас. Замість рішучих і зухвалих дій, замість вмілого охоплення і обходу флангів противника Ви штовхаєтеся в лоб населеним пунктам, боїтеся обійти противника. У Вас немає взаємодії з Катюковим, який зайняв вже Чортків, а Ви плететеся черепашачим кроком в нього за флангом. Вимагаю різко переглянути своє керівництво військами і виконати поставлене завдання». Ініціативний Лелюшенко на прізвисько «Генерал „Вперёд!“» не витримав критики і взявся негайно виконувати наказ маршала. У вкрай складних умовах, напружуючи сили, проявляючи винахідливість і кмітливість, командувач та військова рада 4-ї танкової армії робили все можливе і неможливе, щоб прискорити темп

наступу. Доводилося використовувати танки для буксирування автомашин з паливом, на броню грузили бочки з паливом та ящики з боєприпасами. Наближалася велика битва, яка в західній літературі згодом отримає назву «котел Губе», або «блукуючий котел» (в німецькому варіанті – «Wanderenden Kessel», англійському – «Wandering pocket») [6].

Ранком 24 березня 63-тя гвардійська танкова бригада армії Лелюшенка розігріла мотори і перетнула Збруч. Шлях був жахливим. Командир бригади згадував: «Дорога вела в Оринин – невелике містечко, яке розкинулося по обидва боки річки Жванчик. Рвані чорні хмари висіли над головою, часом лив холодний, їдкий дощ. Миготіли квадрати невеликих полів. До дороги притискалися лісові масиви». Колона підійшла до містечка. Німці, очевидно, поспіхом покинули Оринин. Дорога на Кам'янець-Подільський була вільною. Надвечір танки наблизилися до с. Довжка. Ревіння моторів трусило вологе повітря і здавалося ще гучнішим, ніж є насправді. Німці здалека почули противника, але в темноті не змогли визначити силу бригади. Почалася загальна втеча в місто. На дорозі з Довжка в Кам'янець вони залишили близько 300 автомашин, пальне і майно. Німці збиралися тікати до своїх на північ, але їм перекрили шлях. Того ж дня через Чемерівці на Жердя просувалася велика група радянських танків і мотострілецька бригада. Німецький генерал Г.-В. Губе стояв зі своєю армією біля Проскурова (Хмельницького) і нічого не міг вдіяти в ситуації, коли йому заходять в тили. Він змушений був залучити авіацію, яка скидала бомби на танки, що підходили до Жердя. Внаслідок атак штурмовиків біля Лянськоруня (Зарічанки) згоріло 4 радянські танки, 2 підбито, втрат зазнали мотострілки. В мемуарах співробітника штабу В. І. Зайця розкрито цей епізод: «Над бойовими порядками бригади весь час висіла фашистська авіація. Ворожі льотчики вели по наших танках вогонь з авіаційних гармат, скидали протитанкові бомби. В результаті згоріло кілька наших танків. Щоб уникнути нових втрат, командир бригади вирішив припинити рух до темряви і замаскувати танки. З настанням сутінків нальоти авіації противника

припинилися». Бригада, постоявши в лісі, продовжила просування на Кам'янець-Подільський.

Танкові бригади вийшли на північно-західні околиці міста пізно ввечері. Здійснивши важкий марш, 4-та танкова армія готувалася штурмом взяти місто та закріпитися. Реальних даних, скільки німців перебуває в місті, в них не було. Але за приблизними підрахунками їх могло нараховуватися близько 5 тис. У німців точно були танки і важке озброєння. Втікати з міста німецькі війська не збирались. Кожна хвилина грала на їхню користь, адже вони чекали підтримки від 1-ї танкової армії Г.-В. Губе з-під Проскурова. Значення Кам'янця-Подільського тоді важко переоцінити. Місто було «воротами» для відходу з'єднань 1-ї німецької танкової армії як на південь, так і на захід [4].

25 березня план штурму міста був готовий. Головнокомандувач Дмитро Лелюшенко поставив завдання оточити Кам'янець, форсувати р. Смотрич і штурмовими групами з трьох сторін просуватися в центр міста. Рівно о 16⁵⁰ після вогню з 12 «Катюш», який став умовним сигналом до наступу, розпочалася атака. В 17⁰⁰ загриміли гусениці танків, і техніка пішла вперед. Червоноармійці використали вже перевірений прийом. На броню кожного танка залазило по 10–12 солдат, які у такий спосіб перекидалися в центр битви. Тактика небезпечна, проте ефективна. В цьому плані Радянська армія живої сили не шкодувала.

Ефективною виявилася атака із заходу. Не пройшло і години бою, як вдалося захопити плацдарм на Польських фільварках. Першою перетнула крижану воду мотострілецька рота старшого лейтенанта Козлова. Влучно поціливши, кулеметник Мальшаков здалека знищив охорону Замкового мосту. Водночас сапери лейтенанта Соколова під безперервним ворожим вогнем розмінували міст і відкрили в місто дорогу танкам. Героїчно себе проявив командир танкового взводу – старший лейтенант Зінченко. Його танк, увірвавшись на Замковий міст, розчавив три ворожі зенітні установки. Але коли танк вибрався на центральну вулицю, бойову машину прошив ворожий снаряд, потім ще один. Баки спалахнули, і весь екіпаж згорів [5].

Водночас під безперервним вогнем нацистів сапери лейтенанта Доміденка завершували розмінування броду поблизу електростанції. Німці стріляли буквально впритул, заховавшись на протилежному березі річки. В короткій сутичці лейтенанта було смертельно поранено. Нацистська куля пекучим вогнем пройшла крізь тіло. Дихання сповільнилося, в голові помутніло, але ще вистачило сил крикнути: «Товариші, дайте дорогу танкам, нехай танки йдуть вперед!». Танки з мотострілецьким десантом ринулися в місто.

О 20-й годині зав'язалися вуличні бої. Вже стемніло, і небезпека чекала звідусіль. Автоматні черги і тріскіт кулеметів дзвенів між вузькими вуличками палаючих будинків. На підмогу знову поспішили танки, які з увімкненими фарами, осліплюючи німців, увірвалися з півдня в Старе місто через історичну Руську браму. Тут майстерно себе проявили Т-34, які значно швидше повертали башти і на ходу трошили «Тигрів». Обороняючись, ворог відходив до центру міста. На одній з вулиць радянські автоматники під командуванням лейтенанта Митько зайняли будинок з вивіскою: «Kommissariat Kamenetz-Podolsk». Раптом з'явилося багато німців. Це була пастка, але командир не розгубився. Вміло розставивши солдат, організував кругову оборону. В напрямку будинку звідусіль повзли нацисти, проникли на перший поверх і на сходах зчинили стрілянину. Зав'язався бій, який перейшов на другий, а потім на третій поверх. Рикошетили кулі, ядучий дим в'їдався в очі. Оборонці трималися з останніх сил, аж раптом прийшло підкріплення. Нацисти зайшли в тил, і вони змушені були здатися. Решта німецьких груп під прикриттям темряви в паніці покидали місто, залишаючи машини, важку зброю і цінне майно [1].

Настав світанок 26 березня. Крізь дрібний мокрий сніг в небі можна було побачити декілька невеликих червоних об'єктів, які повільно спускалися на землю. Це були вантажні парашути з боєприпасами. За наказом генерала Г.-В. Губе німецькі пілоти їх скинули як підкріплення. Промах був очевидним, і ящики потрапили в руки червоноармійців. Генерал не очікував,

що сил вистачить лише на 2–3 години опору. Поодинокі вуличні перестрілки вже нічого не вирішували. Атака радянських військ відбулася настільки швидко, що ворог не встиг навіть зайняти раніше підготовлені траншеї на південній та південно-східній окраїнах міста. Територія аеропорту, залізничний вокзал, електростанція та інші стратегічні об'єкти до 10 години були в руках Радянської армії.

Список джерел та літератури

1. Газета «Подольнин / Der Podolier». 1941–1944 рр.
2. Пагор В. В. Битви за Кам'янець: public history. Кам'янець-Подільський: Видавець Панькова А. С., 2020. 132 с.
3. Исаев А. В. «Котёл» Хубе: Проскуровско-Черновицкая операция 1944 года. Москва: Яуза: Якорь, 2017. 412 с.
4. Лелюшенко Д. Д. Москва-Сталинград-Берлин-Прага (записки командующего). Москва: «Наука». 4-е изд. 407 с.
5. Дембицкий Н. П. Бои за Каменец весной 1944 г. Каменец-Подольский: Абетка, 1999. 320 с.
6. Weidinger O. Kameraden bis zum Ende. Berlin: K.W. Schütz, 1978. 477 s.

СЕКЦІЯ 8

КОНТРАВЕРСІЇ ПАМ'ЯТІ

Заболотний Євгеній,
здобувач вищої освіти факультету
історії та міжнародних відносин
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ВІДЕОБЛОГ «ІСТОРІЯ БЕЗ МІФІВ» ЯК ПРОТИДІЯ РАДЯНСЬКИМ МІФАМ ПРО ОУН, УПА ТА ЇХНІХ ЛІДЕРІВ

Друга світова війна стала однією з тих переломних подій, яка мала в собі силу змінити хід історії. Варто сказати, що саме війна здебільшого стає каталізатором зникнення з політичної арени одних держав і появи інших. Саме цей кровопролитний конфлікт мав всі перспективи стати поштовхом до подальшого виокремлення і становлення України на міжнародній арені. Ідеологами майбутньої незалежності стали члени ОУН і УПА, які вели підпільну діяльність проти більшовицьких і нацистських окупантів. Хоч ця боротьба не призвела до здійснення поставленої мети, проте відіграла важливу роль в загальній картині протистояння: з одного боку, вона стала уособленням українського волелюбного духу, а з іншого – ворожа пропаганда роками намагалася затаврувати український націоналізм клеймом нацизму, усіяючи цю думку суспільству, починаючи з німецько-радянської війни. Цю риторику продовжує сучасна РФ і на сьогодні, називаючи в сучасній війні проти України «бандитів героями, а героїв бандитами». Щоб позбутися нав'язаної ворогом суспільної думки, яка фактично ділить державу на два табори з абсолютно протилежним трактуванням діяльності ОУН і підвладних їй структур, ми маємо популяризувати історію України загалом та ОУН і УПА зокрема, оскільки ця тема є досить суперечливою, проте на сьогоднішні набуває популярності, а самі воїни УПА визнані борцями за свободу держави. Дієвим плацдармом для

протидії фальсифікації та пропаганди є український інтернет-простір, одним з найпопулярніших є YouTube-сегмент, присвячений історії, нині цей напрям активно розвивається.

Серед української відеоблогосфери варто виділити канал «Історія без міфів» – це популярний відеоблог про минуле України та світу без прикрас і фальсифікацій. Експертами програм є фахові історики (доктори й кандидати історичних наук, професори, доценти, співробітники наукових інститутів та історичних музеїв), кожен з яких є спеціалістом із конкретної проблематики. Тематика випусків охоплює всі періоди та висвітлює широкий спектр питань: політична, військова, економічна історія, історія міжнародних відносин, історія культури, мистецтв і спорту, біографії видатних особистостей. Мета проєкту – спростування антинаукових міфів, фейків і стереотипів про Україну та українців, поширення суспільного інтересу до історії, гордості за славетне минуле, перемоги й досягнення українського народу, сприяння консолідації українського суспільства, формування позитивного іміджу України й українців. У доробку авторської групи проєкту наявні і декілька сюжетів, присвячених ОУН і УПА [1].

У відео під назвою «Українська повстанська армія: за вільну Україну – проти всіх», д-р. іст. наук, професор Іван Патриляк наголосив на необхідності розмежування понять ОУН і УПА, аргументуючи це тим, що ОУН виникла ще в 1929 р., себто задовго до УПА, яка постала як мілітаризована структура у розпал війни в 1942–1943 рр. Ведучий розповів про соціальний і національний склад повстанської армії, наголосивши, що не всі її воїни були членами ОУН. Далі йшлося про етимологію назви армії, яка використовувалася ще за часів української революції, її трансформацію в процесі формування єдиної структури з окремих загонів, поглинання Бульбівської УПА «Поліська Січ» бандерівськими загонами і, як наслідок, утвердження відомої нам назви. Також була прийнята символічна дата, що вважалася днем створення повстанської армії, 14 жовтня, очевидно для того, щоб прив'язатися до історії козацтва. Ведучий розповів про особливості

територіальної структурної організації, одиницями якої були краї або генеральні військові округи, як-от: УПА-Захід, УПА-Північ, УПА-Південь, було задекларовано проєкт УПА-Схід, проте його не вдалося реалізувати. Увагу оповідач приділив чисельності, озброєнню та мобілізаційним ресурсам, зазначивши, що в період піднесення, на 1944 р., припадало до 40 тис. багнетів, проте ця цифра була вкрай умовною, оскільки чисельність коливалася відповідно до числа старшинського складу та забезпечення зброєю та іншими необхідними запасами, які здебільшого здобувалися шляхом грабунку ворога. Що ж до командирських кадрів, то в структурі УПА існували старшинські школи. Ряди армії поповнювалися з числа добровольців, поряд з цим існували відповідні структури ОУН, що займалися мобілізаційними процесами. Окремо історик розповів про найбільші зіткнення повстанців з німецькими фронтовими частинами, за 1943 р., зіткнення з поляками, зокрема і про Волинську трагедію. Далі йшлося про стратегічну співпрацю і боротьбу з Червоною армією та партизанами, Гурбинську битву та її наслідки [5].

Той самий ведучий у відео під назвою «Степан Бандера: провідник нації чи агент спецслужб?» коротко розповів про походження Степана Бандери, його родину, яка зазнала переслідувань ще на початку його революційної діяльності, та нащадків. Окремо виділив праці видатного поборника української держави, зазначивши, що їх було досить небагато, проте проаналізувавши їхнє зібрання, що отримало назву «Перспективи української революції», визначив, що Бандера бачив Україну незалежною соборною, соціально-орієнтованою державою у межах етнічних кордонів. Національні меншини мали бути поступово асимільовані. А Росію і Польщу вважав окупантами, і як ми нині бачимо, це твердження, щодо Росії лишається актуальним, і не лише в контексті територіальної експансії, а й культурної асиміляції. Історик навів аргументовані факти, які спростовують начебто терористичну діяльність бандерівців, спираючись на те, що боротьба велася типовими підпільними методами, спрямованими проти окупантів.

Спростовувався міф про те, що начебто Бандера став причиною розколу ОУН, розкрито причини розколу і розбіжності між течіями ОУН. Розвінчано звинувачення в колабораціонізмі з німецькою адміністрацією, наведено документи, в яких декларується можливість такої співпраці тільки за визнання України як держави, оскільки певні сили в Берліні підтримували національні рухи в Східній Європі з метою послаблення СРСР. Було окреслено причини, обставини і наслідки проголошення акта відновлення Української держави, що призвело до ув'язнення Бандери в німецькому концтаборі, сам факт цього руйнує російський міф про «український неонацизм». Втрата нацистами території України змусила Райх відпустити лідера націоналістичного руху з надією відновлення контролю руками членів ОУН і УПА. Проте Бандера зумів утекти з-під домашнього арешту і вів незалежну діяльність за кордоном, проте його зв'язок з Україною ослаб, а відповідно й вплив на події в країні [4].

Не менш знаковою постаттю є генерал-хорунжий, головнокомандувач Української повстанської армії – Роман Шухевич, постать якого знайшла відображення в сюжеті, що має назву «Роман Шухевич: руйнуємо радянсько-російські міфи про головного командира УПА». Історик розповів про особисте життя головного командира, його бойовий шлях і агітаційну діяльність, починаючи з УВО, окреслено його стосунки з іншими керівниками підпілля, його участь у боях за Карпатську Україну і командування батальйону Нахтігаль, що займався диверсіями за лінією фронту. Розвінчано міф про те, що Шухевич мав німецьке військове звання, при тому, що направлявся ОУН як один із сотників вищезгаданого батальйону, який не складав присяги на вірність Рейху. Він очолював УПА у період її найвищого піднесення і аж до остаточного переходу до партизанщини, зазначено, що генерал-хорунжий активно і вдало реформував військо, працював над створенням старшинських шкіл, уніфікував систему звань, систему нагород. Володів віртуозним мистецтвом конспірації, що не раз рятувало хорунжому життя, радянські спецслужби характеризували його як «дерзкий», мав

розшуковий псевдонім «Вовк». Через погане здоров'я Шухевич змушений був переховуватися в хатах, і саме через це потрапив до рук спецслужб, був поранений автоматною чергою, застрелився власноруч, аби не здатися живим [2].

Отже, проаналізовані сюжети дають змогу поверхнево ознайомитися з історією ОУН і УПА, певною мірою актуалізувати набуті раніше знання. Подібний контент є вкрай важливим аспектом протидії в інформаційній війні з РФ, а особливо розглянута тема, оскільки ворожа пропаганда будує навколо неї риторику московського державницького міфу про Другу світову війну, де борці за вільну Україну виступають зрадниками «радянської вітчизни», а постаті лідерів ОУН і УПА оповиті пропагандистськими міфами, які сприймаються частиною не лише московського, але й українського соціуму за правду. Проте створення такого роду контенту сприяє деколонізації національної історичної свідомості в Україні, орієнтуючись на аудиторію в соцмережах, а також є кроком на шляху до повернення честі та гідності наших героїв, що є актуальним з огляду на формування певного «пантеону» відомих українців, діяльність яких має значення для обґрунтування саме українського, а не московського чи «малоросійського» національного міфу.

Список джерел та літератури

1. Історія без міфів. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCXx3yVx9paWJ-BLZVqQ8CRQ>
2. Роман Шухевич: руйнуємо радянсько-російські міфи про головного командира УПА. *Історія без міфів. Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=A9U4xS853e8>
3. Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради. *Український визвольний рух* / відп. ред. В. В'ятрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр дослідження визвольного руху. 2007. Зб. № 10. До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. С. 213–222.
4. Степан Бандера: провідник нації чи агент спецслужб? *Історія без міфів. Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vI922eS6T7Q>
5. Українська повстанська армія: за вільну Україну – проти всіх. *Історія без міфів. Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qgHGiu4Atq0&t=1845s>

Івлєв Кирило,
здобувач вищої освіти історичного факультету
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

**ПОЧАТОК НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ У СПОГАДАХ
ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ Г. КОСТЮКА: ОСОБИСТИЙ ВИМІР
ПАМ'ЯТІ**

Актуальним напрямом наукових студій з історії Другої світової війни, з огляду на події останніх років на Сході України, пов'язаних із бойовими діями та появою тимчасово непідконтрольних державі районів, є дослідження поведінки та повсякдення людей, яким довелося жити під нацистською окупацією. Водночас у контексті студій пам'яті увага дослідників зосереджена на специфіці репрезентації пам'яті про цей період у різних спільнотах, що зазнали травматичного досвіду, а також на вивченні пам'яті окремих осіб.

З огляду на це важливим є особистий вимір пам'яті про добу нацистської окупації, який відбився у численних щоденниках, спогадах, інтерв'ю, інших его-документах, залишених учасниками подій. Нашу увагу привернули мемуари знаного українського літературознавця та журналіста Григорія Олександровича Костюка (1902–2002 рр.), в яких є оповідь про початковий період німецької окупації Слов'янська, міста у Донецькій (тогочасній Сталінській) області, захопленого гітлерівцями 26 жовтня 1941 р.

Варто зауважити, що цю частину спогадів Костюк написав у 1990-х рр., проживаючи в США. Початковий період німецької окупації Слов'янська у спогадах Г. Костюка описаний нерівномірно. Можливо, це пов'язано з тим, що на момент написання мемуарів пройшло вже кілька десятиліть. Але прикметно, що відтворюючи обстановку цього часу, автор мемуарів спирався на щоденникові нотатки, зроблені ним 1941 р. Відтак цінність спогадів є очевидною, адже відомості, наведені у мемуарах, дають змогу пролити світло на цей межовий час.

Найбільш яскраві спогади залишаються у людини про період юності, оскільки саме тоді у неї формується досвід створення родини, народження дітей, тощо [1]. У 1941 р., на момент окупації, Г. Костюку було 39–40 років, тобто він вже був зрілою людиною зі сформованим світоглядом. Проте на підставі аналізу спогадів можна дійти висновку, що ці події мали важливе значення в біографії Костюка.

Сукупність спогадів про минуле не можна розглядати як щось статичне. Навпаки, вони безперервно реконструюються та репрезентуються, зокрема у процесі переповідання, оскільки кожного разу, розповідаючи про певну подію, людина щось додає, а щось забуває [5, с. 193]. Процес трансформації індивідуальної пам'яті має два значущі аспекти. З одного боку, індивід репрезентує у спогадах унікальний життєвий досвід, збережений за допомогою пам'яті. З іншого ж, він несвідомо долучає до своїх особистих спогадів систему оцінок, стереотипів та образів, які сформувалися у суспільстві, стали породженням спільного осмислення цього досвіду [1].

Свої спогади про початковий період німецької окупації Г. Костюк розпочав з опису мародерства, яким займалися місцеві жителі після відступу радянських військ і до приходу нацистів. Звісно, люди почали цим займатися тому, що боялися голоду. Адже радянська влада не тільки не спромоглася забезпечити населення продуктами харчування, забороняючи вільну торгівлю. Під час відступу Червона армія застосовувала тактику «випаленої землі», знищуючи все, що тільки можна, і продовольство зокрема [2, с. 9].

У ситуації безвладдя, що виникла тоді, як писав Костюк, «у людей раптом зникло почуття страху й небезпеки» [3, с. 8]. Тож більшість населення міста почала розтягувати продовольство, яке залишилось на державних об'єктах: пунктах Заготзерна, м'ясокомбінаті тощо, які радянці перед відступом намагалися знищити. Отже, в цій ситуації хаосу та безвладдя люди відмовилися від звичних способів поведінки. Вони були змушені самотійно ухвалювати рішення, а не слідувати вказівкам згори. Ця стратегія стане нормою за доби окупації [4, с. 30].

Слов'янськ був тимчасовим місцем проживання Г. Костюка. Він оселився там вимушено, тому у своїх спогадах він не наводить детальний опис міста означеного періоду, а лише маркує певні місця, в яких відбувалися якісь значущі події. Зокрема, відтворюючи злочини радянців, які вони чинили перед відступом, та репресії щодо мирного населення, які здійснювали нацисти після окупації містечка, Костюк звертає увагу на дві локації: подвір'я відділення НКВС, де місцеві жителі 6 чи 7 листопада 1941 р. виявили трупи страчених енкаведистами в'язнів [3, с. 17–18], та площу перед собором під п'єдесталом колишнього пам'ятника Леніну, де нацисти 19 листопада 1941 р. розстріляли трьох невідомих [3, с. 20]. А невдовзі, як пише Костюк, нацисти почали арештовувати євреїв та вивозити їх у невідомому напрямку [2, с. 20]. Між цими подіями минуло тільки два тижні, тому можна уявити почуття людей, які ще не оговталися від звірств більшовиків, а вже такі ж невинуваті жорстокості почали чинити німці.

Як зізнається сам Г. Костюк, спочатку він сподівався на лояльне ставлення нацистів до українців та їхніх національних інтересів [2, с. 4]. Але, зважаючи на репресії нацистів щодо мирного населення, усвідомив, що відродження української державності в умовах нацистської окупації неможливе. На користь цього, зокрема, вказує та обставина, що, за словами мемуариста, він одразу скептично сприйняв чутки про утворення гітлерівцями у Києві українського уряду на чолі з В. Винниченком. Костюк зауважив, що він не вірив у «спілку» нацистів та колишніх діячів Української революції 1917–1921 рр., а тому дійшов відразу висновку, що «...це люди бажане видають за дійсне» [3, с. 12].

Взагалі, чутки були чи не єдиним джерелом інформації на початковому етапі окупації. При цьому зміст чуток, якими б неправдоподібними вони не були, дає змогу уявити умонастрої населення, яке опинилось під окупацією, його ставлення до більшовицької влади, яка фактично покинула людей напризволяще. Зокрема, у багатьох чутках важливою є поведінка Сталіна. В одній з них він постає як людина, яка прилюдно визнає помилки злочинної

політики Політбюро до війни. В іншій керівництво США вимагає від радянського уряду усунути Сталіна від управління та скасувати авторитарну систему управління, замінивши її на демократичну. Водночас Сталін, відмовляючись слідувати ультиматуму, апелює до народу. Ще з однієї чутки довідуємося, що у Москві нібито здійснений державний переворот, і Сталіна нарешті усунуто від керівництва, а владу отримали військові на чолі з маршалом Шапошниковим, які хочуть домовитися з Гітлером про мир [2, с. 16–17].

Отже, як вказують чутки, прості люди вбачали головну причину негараздів у тому, що вищу владу зосереджує у своїх руках людина, яка здійснила чимало злочинів проти свого народу – Сталін, і якщо цю людину усунути від влади, то ситуація в країні нормалізується, а війна закінчиться. Хоча Костюк не пише, наскільки поширеним було це наївне уявлення про ситуацію, що склалася наприкінці 1941 р., серед населення Слов'янська, проте сам факт, що ці численні чутки циркулювали серед народу, вказує на їхню популярність.

Інформація від окупаційного режиму спочатку надходила до населення через постанови місцевої Управи, сформованої з місцевих мешканців, яка виконувала функції органу адміністративного управління. З тих офіційних наказів та постанов можна довідатися, що окупаційна влада з самого початку свого утвердження намагалася приборкати мародерство з боку населення, а також спробувала здійснити обмін привласнених населенням продуктів та предметів побуту на довідки, з якими люди могли купити у крамницях 2 кг хліба щоденно [3, с. 13]. Проте надалі, як пише Костюк, окупаційна влада запровадила систему хлібних карток. Відтак денна пайка працівників та дітей до 15 років складала 400 г хліба, а решти населення – лише 200 г [3, с. 19].

Отже, аналіз спогадів Г. Костюка, присвячених початковому періоду німецької окупації Слов'янська (кінець жовтня–листопад 1941 р.), дає змогу реконструювати особистісний вимір пам'яті подій, що мали місце

тоді. Автор мемуарів акцентує увагу на ключових моментах межового періоду, який розпочався після відступу Червоної армії: сплеск мародерства, прихід нацистів та перші спроби окупаційного режиму упорядкувати життя населення, виявлення у підвір'ї НКВС решток страчених напередодні відступу радянців в'язнів, перші репресії окупаційної влади. Опис подій Г. Костюк інколи супроводжує коментарем, де висловлює свою позицію щодо описуваних подій. Загалом відомості про перші тижні окупації, наведені Г. Костюком, дають змогу реконструювати обстановку, яка тоді склалася. Окрім цього, автор наводить цікаві чутки, які поширювалися серед населення. Їхній зміст вказує на розгубленість людей, котрі опинилися в окупації. Позбавлені певних джерел інформації, вони видавали бажане за дійсне.

Список джерел та літератури

1. Вельцер Х. История, память и современность прошлого: память как арена политической борьбы / пер. с нем. К. Левинсона. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/istoriya-pamyat-i-sovremennost-proshlogo.html>3 (дата звернення: 20 червня 2021).
2. Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Частина 2*. Київ: Наук. думка, 2011. 941 с.
3. Костюк Г. Зустрічі й прощання. Спогади. Кн. 2. Edmonton, Toronto, Canadian Institute of Ukrainian studies press, 1998. 616 с.
4. Стяжкіна О. Друга світова війна в житті та смерті українців: спроба налаштування методологічної оптики. *Рокада: чотири нариси з історії Другої світової війни*. Київ: Дух і Літера, 2020. 272 с.
5. Siegfried J. Schmidt Memory and Remembrance: A Constructivist Approach. *Cultural Memory Studies An international and interdisciplinary handbook* / ed. by E. Erll in collaboration with Sara B. Young. Walter de Gruyter. Berlin-New York. 452 p. P. 191–203.

Кониур Вікторія,
канд. іст. наук, доцент кафедри вітчизняної та всесвітньої історії
Горлівського інституту іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Кониур Микола,
аспірант кафедри вітчизняної та всесвітньої історії
Горлівського інституту іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

СПОГАДИ ГОЛЛАНДСЬКИХ СЕЛЯН ПРО НАЦИСТСЬКУ ОКУПАЦІЮ

Друга світова війна нерозривно пов'язана з темою примусової праці в Третьюму рейху. На сьогодні проблема примусової праці іноземців у нацистській Німеччині є калейдоскопом національної пам'яті та інтерпретацій цього феномена. У межах цього дослідження здійснено спробу розглянути досвід сільських мешканців Нідерландів у роки окупації.

Незважаючи на наявність значного наукового доробку із заявленої проблеми, вона все ще потребує подальшої розробки, особливо в історико-антропологічній та гуманітарній перспективі, оскільки особистий досвід тих, хто пережив це випробування, повинен бути збережений у колективній пам'яті та осмислений наступними поколіннями.

Поряд із використанням матеріалів архівних фондів, документів нормативно-правової бази, періодичної преси дослідники звертаються і до наративно-біографічного інтерв'ю та особистих спогадів колишніх працівників нацистської примусової праці [1; 2; 6], які перетворилися у важливі методи досліджень проблеми примусової праці у Третьюму рейху та на окупованих територіях. Інколи спогади є чи не єдиним історичним джерелом, в якому окремим людям або групам осіб надається можливість висловитися, пояснити причини, дати оцінку подіям, які рідко розкриваються за допомогою інших історичних джерел [4]. Джерельною базою нашої розвідки є спогади голландських селян, які пережили німецьку окупацію [9].

Для більшості мешканців окупованих територій Друга світова війна залишилася у пам'яті як жахлива подія, яка спричинила загибель та страждання мільйонів людей. Однак на території Європи, де відбулися основні події Другої світової війни, процес окупації, встановлення стосунків із окупантами та використання примусової праці значно відрізнялися залежно від країни чи регіону.

П'ятирічна нацистська окупація Нідерландів відображена в літературі, яка, насамперед, висвітлює досвід тих голландців, які мешкали у великих містах (Амстердам, Роттердам, Утрехт, Гаага): бомбардування міст, загибель тисяч громадян, встановлення комендантської години, голод (вересень 1944 р. – травень 1945 р.), хвороби [10; 11; 12]. Саме досвід міських жителів Нідерландів сприймається як загальнонаціональний, але вони становили 4 365 мільйонів із 9 мільйонів мешканців Нідерландів на час окупації [7, с. 231]. Отже, бракує інформації щодо досвіду більшої частини голландців-сільських жителів, що робить одностороннім висвітлення історії нацистської окупації в Нідерландах. Цю прогалину частково вдалося заповнити досліднику Адаму Роффелю (Adam Roffel). Він зібрав спогади групи голландських фермерів з 6 осіб:

- Френсіс ван Ейк (Frances van Eyk) – 1934 рік народження, провінція Оверейсел, яка межує з Німеччиною;
- Алан Хекстра (Alan Hoekstra) – 1935 рік народження, північна провінція Фрісландії;
- Ен Гроненберг (Ann Groenenberg) – 1926 рік народження, східна провінція Гелдерланд поблизу німецького кордону;
- Хенк Ван Гіссен (Henk Van Giessen) – 1928 рік народження, південна провінція Південна Голландія;
- Пітер Фліквеерт (Peter Flikweert) – 1926 рік народження, південно-західна провінція Зеландія;
- Вільям Ван Велі (William Van Wely) – 1920 рік народження, центральна Голландія.

Респонденти були дітьми та підлітками під час війни, і їхній досвід значно відрізняється від загальноприйнятого сприйняття та зображення окупованих Нідерландів.

Досвід людей, залучених до проєкту Адама Роффеля, відрізнявся від досвіду містян у декількох аспектах. Найголовніше, – вони не відчували браку їжі, що, зі свого боку, сприяло збереженню гарного стану здоров'я громади. Зокрема Ен Гроненберг згадує: «Особисто я не була голодна жодного дня, тому що ми займалися фермерством» (тут та далі – переклад В. К.). Френсіс Ван Ейк також стверджував, що у його сім'ї картоплі, м'яса та багатьох овочів завжди було вдосталь [9, с. 23]. Варто також звернути увагу на той факт, що німці не забирали продукти харчування у голландських фермерів. Ен Гроненберг з гумором пригадує випадок, коли її родині вдалося продати німецьким солдатам найстарішу корову, зберігши при цьому здорових корів для власного господарства [9, с. 23–24]. Під час війни варто було б очікувати стрімкого росту цін на продукти харчування та появи чорного ринку, але, зі слів Хенка Ван Гіссена, стає зрозумілим, що ціни лише трохи збільшилися, і в його оточенні не було людей, хто був би змушений торгувати на чорному ринку [9, с. 30]. Загалом, незважаючи на труднощі наприкінці війни, усі респонденти зазначили, що мали достатньо їжі, щоб вижити під час окупації [9, с. 26], жоден із них не згадував бідність або хвороби [9, с. 29]. Пітер Фліквеерт був єдиним учасником дослідження, який захворів на гепатит наприкінці війни у результаті паводку та забруднення їжі [9, с. 30].

Перевагою сільської місцевості було й те, що німецьке військове керівництво покладалося на місцевих голландських фермерів щодо забезпечення своїх військ продуктами харчування, тому голландські фермерські родини не зазнавали утисків від окупантів, їх лише закликали розміщувати у себе вдома німецьких солдатів або тих голландців, яких німці привозили з міст у сільські райони на роботу. Ба більше, німці були не схильні примусово вивозити молодих чоловіків із сільських голландських сімей для

роботи на німецьких заводах, як це вони робили з жителями міст [9, с. 3], оскільки це було контрпродуктивно. Пітеру Флікверту свого часу вдалося уникнути примусової відправки голландських робітників до Німеччини саме завдяки тому, що він працював у теплицях. Але у ході війни німці відчували все більшу нестачу робочих рук на підприємствах, і Пітера все ж було включено до групи іноземних робітників, відправлених до Німеччини [9, с. 33]. Навіть наприкінці війни це явище не набуло масовості у сільській місцевості Нідерландів, оскільки, окрім Флікверта, мало хто з опитаних людей згадували про друзів, сусідів або членів родини, яких було забрано на роботу до Німеччини [9, с. 33].

Різний досвід окупації зумовив і різне ставлення до німців серед громадян Нідерландів. Традиційно окуповане суспільство поділяється на тих, хто чинить супротив, та на колаборантів. Що ж до згаданих респондентів, їх було зараховано до третьої групи людей, чиє ставлення до німців можна охарактеризувати як байдужість [8, с. 109–118]. Наприклад, Алан Хекстра зазначив, що порівняно комфортний спосіб життя у його селі сприяв формуванню неворожої реакції на німців серед місцевих жителі, деякі з них навіть виказували симпатію завойовникам [9, с. 34]. Хенк Ван Гіссен також зауважував: «Загалом, німці були хорошими хлопцями. Ми їх не любили, але вони були такими ж нормальними людьми, як і ми» [9, с. 35]. Пітер Флікверт визнав, що життя під час війни не завжди було таким вже й поганим. На запитання про те, як люди ставилися до німців, Флікверт сказав: «Ми часто ігнорували їх. Часто вони нам нічого не робили, а ми їм нічого» [9, с. 36].

Отже, наведені відповіді групи мешканців сільської місцевості у Нідерландах показали, що існує прямий зв'язок між місцем проживання, політикою, яку впроваджує окупаційна влада щодо місцевого населення, та ставленням окупованих до окупантів. Багато респондентів жили поблизу німецького кордону, розміщували німецьких солдат у своїх помешканнях, не зазнаючи відчутних утисків з їхнього боку, що сприяло встановленню приязних стосунків із ними.

Описаний досвід нацистської окупації яскраво демонструє спробу онімечення та приєднання Нідерландів до Великого німецькому рейху [5, с. 19; 11, с. 25], відповідно до нацистської расової політики, яка стверджувала, що голландці, так само як і норвежці й датчани, належали до арійської «раси господарів» (Herrenvolk), покликанням яких було правління меншими народами. Отже, після вторгнення Нідерланди отримали особливий статус (Sonderstellung) у нацистській системі, який базувався на згаданій вище расовій ідеології [5, с. 4] і означав відносно м'яку окупацію, що значно відрізнялася від «війни на знищення» [3], яку було розпочато по всій Східній Європі.

Список джерел та літератури

1. Заповідаємо вам пам'ять: місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941–1943): науково-документальне видання / укл. С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. Донецьк: Світ книги, 2013. 448 с.

2. И каждый из них – память. Воспоминания бывших остарбайтеров / сост. С. М. Сикварова, Е. А. Радченко, Н. А. Жукова. Артемовск, 2011. 124 с.

3. Что сказал президент ФРГ о нападении нацистской Германии на СССР. 18 июня 2021 г. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=lyZEUj6JOI0>

Сиротюк Данило,
здобувач вищої освіти
факультету історії та міжнародних відносин
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ «ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ» У СРСР

Друга світова війна – одна із ключових подій ХХ ст. Важко переоцінити її вплив на міжнародну політичну, економічну та соціальну системи. Не останню роль відіграє і масштабність людських втрат, як військових, так і цивільних. Світове наукове середовище знову і знову повертається до розгляду зазначеної проблематики, концептуалізує Другу світову війну та

виокремлює нові підпроблеми, котрі потребують дослідження. Якщо конкретно-історична складова з кожним роком викликає все менше питань, то проблеми суспільного сприйняття, трактування комеморативних практик виходять на проблемний п'єдестал.

Радянська держава була однією з найактивніших учасниць світового конфлікту. Довгий час вважалося, що її включення в події відбулося 22 червня 1941 р. Проте, як ми знаємо, це не відповідає дійсності. Таких прикладів є чимало. Адже часто реальні факти в офіційному пам'яттєвому дискурсі зазнають замовчування або зміни сенсів. Концепт «Велика Вітчизняна війна» разом з її «самоотверженим советским гражданином», «Победой над фашистскими захватчиками», «освобождением Восточной Европы» формувалися партійно-ідеологічною машиною та політиками РФ протягом десятиліть.

Необхідність переосмислення вказаних меседжів викликана продуктивною діяльністю істориків, публіцистів та громадських діячів, котра пропонує нові бачення та конотації події. Особливу увагу українського суспільства привертає факт маніпулятивного використання «Великої Вітчизняної війни» правонаступницею СРСР в контексті російської агресії на Сході України.

Теми, які пов'язані з питанням «Великої Вітчизняної війни», вивчаються та досліджуються з різних ракурсів. Тема міфу війни стає популярнішою, збільшується кількість українських дослідників, яких цікавить ця тема, наприклад, В. В'ятрович, О. Зінченко, М. Майоров тощо. Метою дослідження є аналіз формування концепту міфу «Великої Перемоги».

Цей міф був основою формування ідентичності радянського громадянина. Його складовими були тези про масовий патріотизм і жертвність в ім'я радянської Батьківщини, небачена мобілізація всіх «радянських» людей у боротьбі зі страшною загрозою, месіанський похід на захід з метою визволення

Європи. Велика Перемога – останній могутній акорд міфу, адже вона підтвердила правильність обраного радянським керівництвом курсу, могутність та нездоланність комуністичної влади [2, с. 250].

Пам'ять про війну була центральною у радянській повоєнній ідеології. День Перемоги, призначений не точно в річницю капітуляції Німеччини, а днем пізніше – 9 травня (очевидно, для виокремлення ролі СРСР у подоланні Німеччини та привласнення перемоги над нею) – став головним державним святом. Поступово ця подія навіть відсунула на другий план свято 7 листопада – річницю Жовтневої революції, до того головне свято радянських комуністів.

На рівні колективної пам'яті спільноти за допомогою міфів формується масова свідомість та національна самоідентифікація. Як зазначають у своїй праці українські дослідники І. Гирич та Ю. Шаповал «Чому необхідно переосмислювати історію?», історичний міф будується за такими ознаками:

1) наявність національного месіанізму; підкреслення винятковості, лише своїй нації притаманних особливостей, позитивних рис, порівнянно з націями-сусідами;

2) наявність власного, незалежного від інших націй історичного процесу;

3) визнання існування єдиного колективного духу народу, який керує історичним процесом від доісторичних часів до наших днів;

4) протиставлення свого національного інтересу національним інтересам панівних націй;

5) заклик до будівництва автономного ладу в межах великої багатонаціональної держави як першого елемента національної самостійності [3, с. 12].

Названі аспекти є основою у побудові історичного міфу, які, з одного боку, продовжують виникати, а з другого – активно деконструюватися.

«Заснована на ідеологемі „Великої Вітчизняної” радянська міфологічна версія Другої світової війни служила і продовжує служити збереженню цілого комплексу радянських стереотипів, покликаних будь-якою ціною зберегти радянську спадщину у свідомості і, як наслідок, за рахунок радянського патріотизму „відбілити” комуністичний режим», – зазначає у своїй роботі Л. Зашкільняк [4, с. 13].

Функціями радянських свят було об’єднання суспільства, виховання на певних ідеалах, демонстрація досягнень колективу чи країни загалом. Існують різні класифікації свят цього періоду, але загалом їх можна поділити на календарні свята, обряди життєвого циклу, специфічні марксистсько-ленінські церемонії, свята, пов’язані з культом Леніна [7, с. 72].

Війна у громадян асоціювалася із жахіттями, які принесли горе у кожную родину. Подібні суспільні настанови не давали змоги одразу після завершення позиціонувати її результати як велике досягнення радянської держави. Саме через це Указ Президії Верховної Ради СРСР від 9 травня 1945 р., про визнання цього дня святковим, було відмінено у грудні 1947 р.

«Велика Перемога» виконувала важливу функцію для радянського керівництва після Сталіна – легітимізувала владу, надавала їй необхідного героїчного ореолу. Адже після сталінських чисток не залишилося соратників Леніна, людей, освячених участю в Жовтневій революції. Міф «Великої Перемоги» продовжував жити і після падіння СРСР. У кожній колишній республіці, а тепер уже незалежній державі, відзначається чергова річниця 9 травня. 60-річний ювілей завершення війни, який проходив у Москві у 2005 р., засвідчив: для російського керівництва це не лише данина традиції чи певна історична інерція. «Велика Перемога» стала ключовою тезою нової державної ідеології Кремля [2, с. 251].

У 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР оголосила 9 Травня – День Перемоги – вихідним днем. «Метою встановлення 9 Травня державним святом у 1965 р. було „показати силу радянського ладу, його переваги над

капіталізмом, закономірності Перемоги, неможливості реваншу. Святкування Дня Перемоги сприяло б вихованню молодого покоління на революційних та бойових традиціях нашого народу, мобілізації робітників на успішне здійснення програми Партії. На першому плані передусім інтереси держави. Реалізація здійснювалася через проведення парадів, театралізованих вистав, святкових маршів колон спортсменів, молодіжних маніфестацій»», – зазначає у своїй роботі О. Клименко [6, с. 44].

Формування культу «Великої Перемоги» супроводжувалося створенням меморіалів, встановленням пам'ятників тощо. Найбільш активними періодами встановлення пам'ятників, меморіалів, обелісків були ювілеї Перемоги, проте кожен ювілей приносив нову тенденцію, бачення, відчужуючи пам'ять про ці події. Відкриття багатьох меморіалів і пам'ятників було приурочено до ювілейних дат перемоги радянської зброї. Проте не самі дати, а всенародний рух за увіковічення пам'яті полеглих призвів до масової появи пам'ятників і монументів і зумовив небачений розквіт меморіального простору в 1960–1970-ті рр. З цього можна зробити висновок, що радянська влада досить добре спрацювала в плані ідеологізації війни, якщо відкриттю пам'ятників напряду посприяв народ.

У 1960-ті рр. покоління учасників війни почало змінюватися наступним поколінням. «Меморіалізація» набуває державного розмаху. Організація встановлення пам'ятників, меморіалів, стел стала в основному централізованою, а їхнє встановлення кардинально змінило зміст, переорієнтувавшись на офіційну політику центральної влади. Все активніше починають встановлювати великі пам'ятники і меморіали, будуються меморіальні комплекси [5, с. 252].

«Радянські комеморативні практики охоплювали й масове перейменування вулиць на честь героїв Другої світової війни. Практично в кожному українському місті, містечку та селищі були, або й досі зберігаються, вулиці / проспекти, названі на честь генералів М. Ватутіна та

І. Черняхівського, з іменами яких пов'язується звільнення України від фашистських загарбників», – зазначає у своїй праці українська історикиня Є. Венгерська [1, с. 186].

Розглядаючи й аналізуючи риторику радянської влади щодо міфологізації «Другої світової війни», прослідковується елемент культу «Великої Перемоги». Пам'ять про «Велику Вітчизняну війну» залишається єдиною історичною подією минулого, яка найбільше об'єднувала населення Радянського Союзу. «Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» стала фактично опорною позитивною точкою у сучасній російській національній самосвідомості, навіть попри умови сучасної ідеологічної та політичної неосудності. Дослідження радянського міфу «Великої Вітчизняної війни» не вичерпує себе, адже має досить широке коло недосліджених питань, осмислення та обговорення яких дасть можливість краще зрозуміти маркери «радянського» в сучасному суспільстві та подолати їх.

Список джерел та літератури

1. Венгерська В. Міф про Велику Вітчизняну війну: радянський спадок та його презентації в комеморативних практиках в Україні та Польщі. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 184–196
2. Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 272 с.
3. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? *Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні*. 2010. № 16. 24 с.
4. Зашкільняк Л. Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах». С. 17–30. URL: <http://surl.li/tmol>
5. Калібовець С. Меморіали Великої Вітчизняної війни у містах-героях України та політика пам'яті. *Український інститут національної пам'яті*. 2012. Вип. 103. С. 246–259.
6. Клименко О. М. Святкування Дня Перемоги в Києві 1985 р. *Матістеріум. Історичні студії*. 2015. Вип. 54. С. 44–48.
7. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: навч. посібник. *Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА*. 2010. 218 с.

Чегринець Святослав,
здобувач вищої освіти історичного факультету
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ ХАРКОВА ТА ДОНЕЦЬКА У 1943–2010-ті рр.

«Місця пам'яті» про Другу світову є ретрансляторами особливостей історичної політики про події війни у місті, де вони знаходяться. Це дає змогу досліджувати не лише історію міст, а й історію ідентичності жителів цих міст. Зі свого боку, це є складовою дослідження історії української нації та її ідентичності. На тлі сучасного конфлікту пам'ятей в Україні і процесів декомунізації переосмислення образу Другої світової / Великої Вітчизняної війни у комеморативних практиках у міських просторах є актуальним завданням для більш глибокого розуміння формування сучасної моделі культурної пам'яті в Україні. Дослідження особливостей практик репрезентації пам'яті про Другу світову війну у міських просторах Харкова та Донецька може показати принципові відмінності у складниках ідентичності міських еліт та самих містян, які призвели до сучасного становища на Донбасі та Сході України.

Метою роботи є дослідити місця пам'яті про Другу світову війну в Харкові та Донецьку.

Новизна дослідження полягає у тому, що в цій роботі зроблено компаративний аналіз «місць пам'яті» та об'єктів топоніміки Харкова та Донецька, що присвячені саме Другій світовій війні. Дослідження дає можливість зрозуміти особливість багатьох моментів (гендерно-вікових, національних, соціальних та військових) репрезентації пам'яті про Другу світову у Харкові та Донецьку і визначити їхню схожість та відмінність. Також це дає змогу зрозуміти особливості / специфіку в ідентичностях жителів міст та як це проявилось під час так званої «Російської весни». Робота дає змогу у подальшому проводити компаративний аналіз з іншими містами

України і встановити регіональні особливості колективної та історичної пам'яті, «конфлікти пам'ятей» навколо конкретних постатей і подій на мікрорівні, аналізувати практики пригадування і забуття.

Історіографічна база представлена двома групами робіт. До першої групи належать праці С. Заворотнова [4], П. Петрюка [9], П. Фрокліна [14] та А. Ханікова [15]. Вищезгадану групу робіт складають дослідження, що присвячені вивченню конкретних подій та героїв війни у Харкові і Донецьку. Друга група робіт об'єднує дослідження з вивчення саме політики пам'яті, образу Другої світової і Великої Вітчизняної війни з погляду сучасних *memory studies*. До цієї групи належать дослідження Ф. Турченко [13], И. Криванкова [6] та міжвузівський збірник «Память о Великой Отечественной войне».

Джерельна база дослідження представлена репрезентативним комплексом, що складається з кількох видів джерел: довідникові, періодика та діловодні. До довідникових належать путівники Харковом авторства С. Посохова, О. Денисенко, Г. Андрєєвої, В. Олійника та «Памятники и памятные знаки / Всё о Донецке.: Справочное пособие». До періодики належать місцеві електронні портали: «Путеводитель по Харькову» та «Донбасс информационной – путеводитель по Донецкой области». З діловодних джерел використано державні реєстри пам'яток: Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва в Харківській області, включених до списків (переліків) пам'яток історії та культури республіканського чи місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» та «Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури)».

Методологічно робота спирається на комплекс підходів *memory studies*, насамперед роботу П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають» [5]. Отже, важливим елементом дослідження є саме просторовість, тобто підкреслення того факту, що пам'ять тісно пов'язана з простором. Суспільна пам'ять та ідентичність формуються завдяки політичному, туристичному та

комерційному використанню минулого, яке проявилось у формі «місць пам'яті». Для дослідження використано низку методів з формування баз даних, контент аналізу, статистичні методи, компаративний аналіз.

Пряотягом 1943–1990-х рр. пам'ять про Другу світову відіграла важливу роль у формуванні образу Харкова та Донецька як міст військової слави. В СРСР використовували образ Великої Вітчизняної війни як основу радянської ідентичності і спільного минулого в межах концепції єдиної радянської. Пам'ять про Другу світову війну формувалася «зверху» та використовувалася для легітимізації своєї влади. Не випадково саме в Україні, де рівень нелояльності виявився чи не найвищим, радянська влада розпочала кампанію щодо комеморації та меморіалізації війни. Накази і постанови ЦК КПУ визначали місця та кількість встановлених «місць пам'яті», героїв, яких треба було ушановувати, і ворогів, яких треба було шельмувати. Радянський міф про Велику Вітчизняну війну був сумішшю напівправди, неправди і суцільних білих плям [1].

Місцеві, регіональні і міські еліти Харкова та Донецька після розпаду СРСР брали на озброєння інструменталізований образ Великої Вітчизняної і намагалися його використати для мобілізації свого електорату. Тож відбувався певний парадокс, що СРСР уже не було і мав би формуватися новий національний дискурс пам'яті, але за інерцією продовжував розвиватися радянський про Велику Вітчизняну, який експлуатувався місцевими елітами. У 1994 р. в Харкові було перейменовано проспект і станцію метро, які отримали саме у 1994 р. ім'я маршала Г. Жукова, що зараз виступає тригером конфлікту пам'ятей та ідентичностей на тлі процесів декомунізації.

Для реалізації сформованої мети дослідження було створено базу даних «місць пам'яті». Згідно з концепцією П. Коннертона, до «місць пам'яті» належать будівлі, місця подій, пам'ятники, меморіальні та пам'ятні дошки, присвячені подіям та учасникам Другої світової війни. Згідно зі сформованою базою даних, у Харкові 115 «місць пам'яті», що присвячені Другій світовій,

водночас у Донецьку – 95. На основі бази даних було зроблено порівняльний аналіз «місць пам'яті» Харкова та Донецька. В результаті цього було з'ясовано низку особливостей у репрезентації пам'яті про Другу світову.

Серед «місць пам'яті» Харкова на образи євреїв та поляків припадають по 3 % на кожний, а на українців та росіян – 94 %. У Донецьку на образи євреїв припадають 2 %, водночас образи поляків відсутні, а на українців та росіян – 98 %. У часи СРСР не існувало «місць пам'яті», які були присвячені євреям, яких знищили у Голокості, зокрема на радянській території. У Радянському Союзі проводилася антиєврейська пропаганда, а замовчування теми Голокосту було її складовою. Єврейські образи Харкова та Донецька почали з'являтися лише в незалежній Україні [4, с. 16–23]. Пам'ять про польських військовополонених, яких у 1940 р. стратили співробітники НКВС «Харківська Катинь» після Польського походу Червоної армії, з'явилися у Харкові лише у роки Незалежності, бо у часи СРСР ця інформація була засекречена [3].

98 % «місць пам'яті» Харкова присвячені Червоній армії (зокрема НКВС), УПА – 1 % і стільки ж Чехословацькій армії. Зокрема, у Донецьку на Червону армію припадають 100 % «місць пам'яті». Причина відсутності «місць пам'яті» УПА у радянський час пов'язана з радянською політикою дискредитації та систематизації їх як колабораціоністів та злочинців. Поява у 1992 р. пам'ятника УПА в Харкові була складовою процесу «реабілітації» представників вищезгаданого військового формування [11, с. 116]. Образи Чехословацької армії з'явилися ще у часи СРСР (наприклад, проспект Людвіга Свободи у Харкові), оскільки військові формування, які склалися із громадян Чехословаччини, воювали на боці СРСР на Східному фронті [13].

У процесі аналізу «місць пам'яті» Харкова можна з'ясувати, що 1 % образів присвячено судовому процесу над нацистськими злочинцями. У Донецьку аналогічних «місць пам'яті» немає. Харківський процес 1943 р. був унікальним явищем – це перший судовий процес над німецькими військовими злочинцями та місцевими колаборантами. Водночас схожий

процес був і в Донецьку – Сталінський процес 1947 р. Проте обом вищезгаданим процесам в СРСР не було присвячено «місць пам'яті». Причиною цього була та обставина, що за період існування Радянського Союзу матеріали процесів практично не розголошувалися та зберігалися в архівах КДБ і дотепер не розсекречені повністю [9]. Єдина меморіальна дошка на честь Харківського процесу була встановлена лише в незалежній Україні і лише за ініціативи харківського комітету «Дробицький яр».

Серед «місць пам'яті» Харкова 1 % образів присвячено пацієнтам психіатричної лікарні, що були розстріляні нацистами. У Донецьку аналогічних образів немає. Винищення людей з психічними розкладами було складовою політики Третього Рейху (також відома як Програма умертвіння «Т-4»), зокрема і на окупованих територіях СРСР. Образи людей з психічними розладами у Другій світовій і в СРСР, і в Україні практично не висвітлювалися, а ця тема майже не досліджувалася [8, с. 7–89]. Як наслідок, образи вищезгаданої категорії суспільства у «місцях пам'яті» майже відсутні.

Образи студентів та викладачів на «місцях пам'яті» Харкова складають 8 %, що більше, ніж у Донецьку, – 6 %. Напередодні війни у Харкові було більше різних навчальних закладів, ніж у Донецьку, а саме місто Харків напередодні Другої світової було одним із лідируючих університетських та наукових центрів Радянського Союзу [7, с. 31]. Це є однією з причин, чому у Харкові образів студентів та викладачів більше, ніж у Донецьку. Окремою темою є такий феномен у місті Харкові, як військові батальйони, що були сформовані зі студентів-добровольців – «студбатівці» [14]. Їм у Харкові встановлено пам'ятник лише у незалежній Україні бо за радянської влада не збиралися визнавати того факту, що непідготовлених солдатів, які є вчорашніми студентами, просто кинули у бій на загибель [12, с. 114].

Результати дослідження вказують на те, що попри тотальну домінантність радянського, героїчного дискурсу про Другу світову війну, до образу репрезентації пам'яті про війну в міському просторі Харкова додані ексклюзивні, епізодичні вкраплення інших соціальних та етнічних груп

(студентів, пацієнтів, євреїв, поляків). Водночас серед місць пам'яті Донецька, такі, навіть епізодичні факти, взагалі були відсутніми. Через це образ війни у просторі Донецька був тотально представлений Червоною армією і не мав жодної альтернативи чи репрезентації співучасті інших, відбиваючи класичний радянський канон. Ідентичність жителів Харкова, сформована завдяки таким «місцям пам'яті», є більш гнучкою для нерадянського сприйняття та розуміння пам'яті про Другу світову, ніж у Донецьку. Різниця, що була притаманна ідентичностям Харкова та Донецька, виявила себе у 2014 р., коли жителі Донецька змогли чи не найбільше, з-поміж інших, проявити лояльність до російської окупації, під час так званої «Російської весни».

Список джерел та літератури

1. Гриневич В. А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 111–127.
2. Донбасс информационной – путеводитель по Донецкой области URL: <https://donbass-info.com/>
3. Державний реєстр пам'яток історії та монументального мистецтва місцевого значення Харківської області. URL: http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Zakon/2021.03.24_reestr_ist.pf
4. Заворотнов С. М. Харьковская Катюнь. Харьков. 2004. URL: <http://www.katyn-books.ru/library/harkovskaya-katyn6.html> (дата звернення: 01.04.2021).
5. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. URL: <http://izbornyk.org.ua/connert/conn.htm> (дата звернення: 01.04.2021).
6. Криванкова И. С. Изучение Холокоста в России: историографический анализ: дис. ... канд. ист. наук. Томск, 2018. С. 61.
7. Памятники и памятные знаки. *Всё о Донецке*: Справочное пособие. Донецк: Донбасс, 2003. С. 162.
8. Память о Великой Отечественной войне. *Межвузовский сборник статей*. Ч. 1. Москва, 2016. С. 31.
9. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7. *Психічне здоров'я*. 2012. Вип. 2. С. 77–89.

10. Послевоенные суды над преступниками. URL: <https://www.br-kulturverein.de/wp-content/uploads/2017/03/горькая-правда-о-судах-над-военными-преступниками.pdf> (дата звернення: 04. 04. 2021).
11. Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури). URL: http://wikilovesmonuments.org.ua/listy_pamiatek/
12. Посохов С., Денисенко О., Байда И., Долгополов Д. Харьков: путеводитель. Харьков: Золотые страницы, 2004. 175 с.
13. Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О., Кавун М. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / за заг. ред. Г. Касьянова. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 240 с.
14. Фролкин П. П., Маруцкий Э. С., Шишкин Д. П. Чехословацкая воинская часть Л. Свободы на территории СССР в годы Великой Отечественной войны. *Власть*. 2015. Т. 23. № 4. С. 169–173.
15. Ханникова А. Е. Харьковский студенческий батальон народного ополчения в годы Великой Отечественной войны. *Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.»*. Харків, 2011. Т. 17. С. 548–552.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА:
ІСТОРІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ**

Збірник матеріалів

**І ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ, АСПІРАНТІВ
ТА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ «ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА:
ІСТОРІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ»**

29 ЖОВТНЯ 2021 р.

ВИПУСК 1

Редактор А. О. Цяпало

Технічний редактор Т. О. Алімова

Підписано до друку 25.10.2021 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 10,23
Тираж 100 прим. Зам. № 62

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.